

36837

T.C

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

XV. - XVI. YÜZYILLARDA

BURSA ŞEHRİNDEKİ SAĞLIK KURUMLARI ÜZERİNE

TARİHİ BİR İNCELEME

YÜKSEK LİSANS TEZİ

NERMİN GÜMÜŞALAN (ÇEMBERCİ)

BURSA 1994

T.C

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

XV. - XVI. YÜZYILLARDA

BURSA ŞEHRİNDEKİ SAĞLIK KURUMLARI ÜZERİNE

TARİHİ BİR İNCELEME

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

YRD.DOÇ.DR.YUSUF OĞUZOĞLU

NERMİN GÜMÜŞALAN (ÇEMBERCİ)

BURSA 1994

ÖZET

Osmanlı İmparatorluğu XV.- XVI.yüzyıllarda ekonomik ve sosyal yönden en parlak dönemini yaşamıştır. Refah seviyesinin yüksek olması ile birlikte toplum sağlığına verilen değer de artmıştır.

Bursa, Osmanlı'nın eski başkentlerinden biri olarak önemli bir ticaret, kültür ve sağlık merkezi idi. Osmanlı'nın ilk hastahanesi olan Dârüşşifâ ve tedavi amacıyla kullanılan kaplıcalarda döneme göre çağdaş sağlık hizmetleri verilmekteydi.

Biz de bu çalışmamızda ana materyal olarak tıp yazmalarından yararlandık ve şehrin sosyo-ekonomik durumu ile birlikte sağlık hizmetlerinin düzeyini inceledik.

ÖNSÖZ

XV.-XVI. yüzyıllarda Bursa'daki sağlık kurumlarını ele alan bu çalışma yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır. Çalışmamızın düzeyi, döneme ait tarihsel materyale ulaşarak onu değerlendirebilmek, ilgili kütüphane malzemesinden faydalanmak ve bütün bunları bir plan dahilinde ortaya koymak çerçevesinde tutulmuştur.

Yaptığımız çalışmanın planı hazırlanırken incelediğimiz dönemin genel toplumsal yapısı ve şehir dokusundan hareket edilmiş, kaynaklardaki bilgiler teorik olarak değil, pratik yaşam olgusu içinde değerlendirilmiştir. Bursa İnebey Yazmalar Kütüphanesi'ndeki mevcut tıp yazmaları asıl kaynağımızı oluşturmaktadır. Buradaki orijinal bilgiler ilgili yayınlarla birlikte ele alınmıştır. Tezin kaleme alınması sırasında Uludağ Üniversitesi "lisans üstü tez yazımında dikkate alınması gereken kurallar" uygulanmıştır.

Tez çalışmama yapıcı önerileri ile yön veren danışman hocam Yrd.Doç.Dr. Yusuf Oğuzoğlu'na, Bursa ile ilgili araştırmaları ve katkılarından dolayı Prof.Dr. Özer Ergenç'e, yazmaların değerlendirilmesinde yardımlarını esirgemeyen Prof.Dr. İlter Uzel'e ve tezin yazılıp hazırlanması sırasındaki desteğinden dolayı eşim Dr. Yakup Gümüşalan'a teşekkürü bir borç bilirim.

Bu çalışma bizim bilimsel araştırma düzeyinde ilk kalem denememizdir. Yapılacak değerlendirmede bu ölçütün gözönünde tutulmasını beklemekteyiz.

Nermin Gümüşalan(Çemberci)

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	I
İÇİNDEKİLER	II
KISALTMALAR	IV
TABLO, HARİTA VE LEVHALAR	V
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

XV.-XVI. YÜZYILLARDA BURSA ŞEHİRİ	13
1.1. GENEL FİZİKİ YAPISI	13
1.2. İDARİ YAPISI	19
1.3. İKTİSADİ YAPISI	24
1.4. SOSYAL YAPISI	29

İKİNCİ BÖLÜM

XV.-XVI. YÜZYILLARDA BURSA ŞEHİR DOKUSU İÇİNDEKİ SAĞLIK KURUMLARI	32
2.1. HASTAHANELER	32
2.2. KAPLICALAR, HAMAMLAR VE ÇEŞMELER	35
2.2.1. Şehrin Su Şebekesi	35
2.2.2. Kaplıcalar	37
2.2.3. Hamamlar	41
2.2.4. Çeşmeler	53

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BURSA ŞEHİRİNDEKİ SAĞLIK KURUMLARININ İŞLEYİŞİ	57
3.1. İDARİ GÖREVLİLER	57
3.1.1. Muhtesib	57
3.1.2. Hekimbaşı	58

3.2. HEKİMLER	59
3.3. DİĞER GÖREVLİLER	63
3.4. DÂRÜŞŞİFÂ'DA HASTALARIN KONUMU	65
3.5. SAĞLIK KURUMLARININ EKONOMİK GELİRLERİ	66
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	
TIP YAZMALARINA GÖRE XV.-XVI. YÜZYILLARDA BURSA ŞEHRİNDEKİ TIBBÎ DURUM	68
4.1. HASTALIK ÇEŞİTLERİ	68
4.2. TEŞHİS VE TEDAVİ YÖNTEMLERİ	72
4.2.1. Teşhis	72
4.2.2. Tedavi	84
4.3. TIBBÎ TAVSİYELER	98
4.3.1. Şifalı Gıdalar	98
4.3.2. Koruyucu Hekimlik Prensipleri	115
SONUÇ	125
KAYNAKLAR	126
ABSTRACT	130
EKLER	
EK I : Yazmalardan Koruyucu Hekimlikle İlgili Örnekler	131
EK II : Yazmalardan Şifalı Gıdalarla İlgili Örnekler	132
EK III: Yazmalardan Hastalıklarla İlgili Örnekler	133

KISALTMALAR

- a.g.m : adı geçen makale.
- a.g.e : adı geçen eser.
- gös.yer. : gösterilen yer.
- O.T.A.M : Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi.
- T.T.K : Türk Tarih Kurumu.
- D.İ.A : Diyanet İslâm Ansiklopedisi.
- İ.A : İslâm Ansiklopedisi.
- E.I² : Encyclopaedia of Islam (2nd Edition).
- K.T : Kitâb-ı Tıb.
- Th. : Tahsil.
- Tah.T : Tahsil-i Fi't-Tıb.
- Münth.Ş : Müntahab-ı Şifâ.

TABLO, HARİTA VE LEVHALAR

Tablo I	: Tabiatlarına Göre Gıdalar	134
Harita I	: Hamamlar ve Kaplıcalar	138
Levha I-VIII	: Dârüşşifâ'nın Planları	139-146

GİRİŞ

"XV. - XVI. yüzyıllarda Bursa'daki Sağlık Kurumları Üzerine Tarihî Bir İnceleme" başlıklı yüksek lisans tezimin konusu üzerindeki çalışmalarımı 1993 Ocak ve Şubat aylarında gerçekleştirdim. Tarih Anabilim Dalı'nın Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı'nda bilimsel araştırma yapan bir öğrenci olarak Bursa'yı ilgilendiren bir konuyu ele almak bana cazip geldi. İnebey Kütüphanesi'nde Bursa şehir tarihi araştırmaları içinde sağlık kurumlarından bahseden yazma eserler bulunuyordu. Bu yazmalar içlerindeki bilgiler açısından orijinal nitelikteydi. İşte bu yazma eserler araştırmamızın ana materyalini oluşturmuştur. Bir dönemin tarihi incelenirken ortaya çıkacak bir meseleyi tek başına ele almak yerine, o dönemin bütün gerçekleriyle birlikte değerlendirmek gerekir. Aşağıda tanıtacağımız bu tıp yazmaları kendi dönemlerinin sağlık alt yapısı ve sosyal ihtiyaçlarını yansıtmaktadır. Bunların yazarları kendi toplumlarının birer üyesidir. Biz de çalışmamızda, bu yazmaların içindeki bilgileri basit bir sağlık bilgisi biçiminde değil, o dönemin şehir dokusu, iktisadî ve sosyal yapısı ve genel sağlık kurumları ile birlikte ele alarak sunmak istedik.

Buna bağlı olarak tezimizin ilk bölümünde XV.-XVI. yüzyıllarda Bursa şehrinin sosyo-ekonomik konumunu belirleyici faktörleri ele alarak genel bir çerçeve çizdik.

İkinci bölümde Bursa şehir dokusu içerisinde yer alan başta dârüşşifa olmak üzere insan sağlığı ile doğrudan

ilintili gördüğümüz ve koruyucu hekimlik olgusu içerisinde kabul edebileceğimiz kaplıca ve hamamlarımız incelenmiştir.

Üçüncü bölümde ise şehrimizdeki sağlık kurumlarının o yüzyıl içerisindeki işleyiş sili, hekimlerin yetismeleri ve hastaların buldukları konum ele alınarak değerlendirilmiştir.

Dördüncü bölüm tezimizin bel kemiğini oluşturmaktadır. İnebey Yazma Eserler Kütüphanesi'nde yer alan Tıp Yazmaları bu bölümde değerlendirilerek dönemin tıbbî tahlilinin yapılmasında rol oynamış ve bizi büyük ölçüde aydınlatmıştır. Orijinal nitelikte olan bu eserleri içeriklerinde yer alan bilgilere göre tasnif edip ilk aşamada gözler önüne sermeyi uygun gördük.

* Hacı Paşa Aydınî, Hızır b. Ali, Müntahab-ı Şifâ (H.820/1417).

Nesih hat ile yazılmıştır. Ebadları 195x136; 150x80'dir. Her sayfada 25 satır olmak üzere 55 yapraktan meydana gelmiştir. Yazmanın cildi meşin mukavvadandır. Kayıt numarası: Haraççı 1134/2.

Eser iki bahisten meydana gelmiştir. İlk bahis 26 bölümden oluşmuştur. İlk üç bölüm tıbbın teorik ve pratiği hakkında kısaca bilgi vermektedir. Bunu takip eden 16 bölümde ise koruyucu hekimlik olgusu içerisinde sayabileceğimiz türden uyarılar yer almaktadır. İnsan sağlığı açısından çok önemli olan içme ve kullanmalarının cinsleri, sağlıklı bir yaşam için kaç saat uyuması gerektiği, mevsimlere göre giyilmesi ve yenilmesi gereken şeyler, lohusa olan kadınların nelere dikkat etmesi

gerektiği, ilaç kullanma teknikleri, insan vücudunda meydana gelen çeşitli belirtilerin iyi olup olmadığı işlendikten sonra son altı bölüm, insan bünyesine uygun olan ve olmayan çeşitli gıdalara ayrılmıştır. Bu gıdalar içerisinde ekmekler, yağlar, kuru baklagiller, meyve ve sebzeler yer almaktadır. İkinci bahis ise 62 bölümden meydana gelmiştir. Daha çok, sık görülen hastalıklardan örnekler verilerek, "ilacı" başlığı adı altında bitkilerden oluşan şerbetlerin kullanılması önerilmiştir. İlk on bölüm duyu organlarımızla ilgili olan rahatsızlıklardır ki göz, kulak, burun, dil ağrıları olarak tasnif edilmiştir. Müteâkiben günümüzde iç hastalıkları olarak bilinen kalp, mide, dalak, böbrek, gibi organlarımızda meydana gelen rahatsızlıklar tek tek farklı bölümler halinde incelenmiştir. Bağırsak rahatsızlıklarından olan kabızlık, yel sorunu, basur ve bağırsak kurtlarına da ayrı bölümlerde yer verilmiştir. Müellifin yaşadığı dönem olan XV. yüzyıl için bir diğer önemli konunun ise salgın hastalıklar olduğu görülmektedir. Pek çoğunun kesin tedavisinin olmayışı hekimleri bu konularda aciz bırakmıştır. En başta veba olmak üzere kuduz, çiçek, kızamık, sıtma ve cüzzam olarak sıralayabileceğimiz bu rahatsızlıklar, bölüm bölüm incelenmiştir. Günümüzde cildiye branşına giren deri hastalıklarından kol ve bacaklardaki derilerin fil derisi gibi sert ve çizgili bulunmasından meydana gelen hastalık "dâü'l-filün", gövdenin yılan derisi gibi kabarması "dâü'l-hayye", saç kıran ise "dâ'üs-sa'leb" adı altında ele alınmıştır. Son on bölümde ise zehirli hayvan sokması,

çeşitli macunlar, hablar, yakılar, merhemler ve şerbetler incelenmiştir.

* Hacı Paşa Aydınî, Hızır b. Ali, Tahsil (H.820/1417).

Tâlik hat ile yazılmıştır. Ebadları 209x132; 145x72'dir. Sayfalarda yer alan satır sayısı 15'dir. Diğer yazmalara göre eni biraz daha dardır. Büyük ölçüde yenilenen cildin, sırtı meşin ebru kâğıt kaplı olup, mukavva ile ciltlenmiştir. Kayıt numarası olarak Haraççı 1132/2'de görünen yazmanın istinsah tarihi hicrî XI. asırdır. Diğer bir eşi ise araştırmamızı yaptığımız aynı kütüphanede Ulucami/2600 numarada kayıtlı olan Tahsil-i Fi't-tıb'dır. Bu yazma aşağıda genel olarak tanıtıldığı için diğer eşinin tanıtılmasına gerek görülmemiştir.

* Hacı Paşa Aydınî, Hızır b. Ali, Tahsil-i Fi't-Tıb (H.820/1417).

Tâlik hat ile 210x154; 195x178 ebadında yazılmıştır. Cildi meşin mukavvadır. Kayıt numarası Genel 2393/4'dür. Eser muhtelif konulardan meydana gelmiştir. Genellikle şiirler ağırlıkta görünmektedir. Bir çok boş sahifesi vardır. Karışık hat ile yazılmış olup bizi ilgilendiren kısım 78b-81a arasında kalan sahifelerdir. Bu bölümde tıp ilmi ile ilgili olan genel bilgilere yer verilmiştir. Daha çok koruyucu hekimlik mevzû'na giren bu konular hikâyemsi bir dil ile bâb belirtilmeden düz bir anlatım şekli ile yazılmıştır. İnsan sağlığı açısından uykunun önemine değinilmiş ardından da gıdalar, "tiryaklar" yani zehirlenmelere karşı kullanılan ve bir nevi panzehir olan

macunlar ile müshil olarak değerlendirilen bağırsak yumuşatıcı macunlar hakkında çok kısa olmak üzere bilgiler verilmiştir.

* Müellifi belli olmayan **Kitab-ı Tıb** (H.900/1494) tarihinde nesih hat ile kaleme alınmıştır. Satır sayısı 15 olup 71 yapraktan ibarettir. Ebadları 208x148; 160x105'dir. Cilt meşin mukavva ile kaplanmıştır. Başından ve sonundan eksiktir. Kayıt numarası: Genel 4096'dır.

Eksik olan bölümde Ahlât-ı Erbaâ (İnsan vücudunda varolduğu farz edilen dört unsur kan, safra, balgam ve sevda) ve mevkileri anlatılmıştır.

Yazma üç ayrı bahisten meydana gelmiştir. İlk bahis 11 bâbdan ibarettir. Koruyucu hekimlik olgusu içerisinde ele aldığımız mevzû'lardan nabızın atışı ile ilgili iyi veya kötü alâmetlerin bilinmesi, insan sağlığı açısından çok önemli olan beslenmenin ne şekilde yapılması gerektiği, vücut için yararlı ve zararlı olan gıdaların bilinmesi, içme ve kullanma sularında dikkât edilmesi gereken hususlar, mevsimlere göre kullanılması gereken kıyafetlerin niteliği, "nakih"lerin yani hastalıktan yeni kalkmış olan kişilerin dikkât etmesi gereken hususlar, "muâlece"ler olarak geçen ilaç yapma ve kullanma talimatları, hangi şahıslardan ne şekilde kan alınacağı ve psikolojik vak'aların tesbit ve değerlendirilmesi konuları bu bahiste fazla ayrıntıya girilmeden yüzeysel olarak anlatılmıştır. İkinci bahis 3 bâbdan meydana gelmiştir. İlk bâb vücut için yararlı olan şerbetlere ayrılmıştır. İkinci bâb ise hastalıklara deva olan "edviye" yani ilaçları kısaca

tanıtmaktadır. Bahsin son bâbı çeşitli bitkilerden elde edilen yağlar ve bunların insan sağlığı için olan faydalarını içermektedir. Üçüncü bahis hastalıkların sebepleri, belirtileri ve kullanılması gereken ilaçların anlatıldığı 22 bâbdan meydana gelmiştir. İlk üç bâb duyu organlarımızdan olan burun, kulak ve dilde meydana gelen rahatsızlıklar ve tedavilerine ayrılmıştır. Takip eden dördüncü ve beşinci bâblarda ise diş ve diş eti hastalıkları sebep ve tedavileri ile birlikte incelenmiştir. Günümüzde göğüs hastalıkları branşı içerisinde yer alan "zatü'l-cenb" akciğer zarı iltihabı, gastroloji içerisinde yer alan mide ve diğer bağırsak rahatsızlıkları da müteâkip bâblarda ele alınmıştır. Bulaşıcı hastalıklardan sıtma, "taun" veba, verem ve uyuz ise üzerinde durulan diğer önemli mevzular arasında yer almaktadır.

* **Şerafeddin Sabuncuoğlu, Mücerrebname** (H.873/1468).

Nesih hat ile 203x138; 130x88 ebadında yazılmıştır. 78 sayfadan ibarettir. Cildi şemseli meşindir. Başında ve sonunda bir çok yerinin noksan olduğu tesbit edilmiştir. Kayıt numarası: Genel 810'dur.

11 bâbdan meydana gelmiştir. Bâblarda çoğunlukla merhemler, macunlar, hablar ve ilaçlara yer verilmiştir. Çeşitli rahatsızlıklar için şerbet ve "mazmaza" yani gargara yapılacak şurublara kısaca değinildikten sonra duyu organlarımızla ilgili olarak göz, burun, ağız, dil rahatsızlıklarının tedavilerinden bahsedilmiştir.

* Müellifi belli olmayan bir diğer yazma da **Muhtasar Hıfz-ı Sıhhat'dir**. (H.981/ 1573) tarihinin, yazıldığı tarih mi, yoksa basıldığı tarih mi olduğu kesinlik kazanmamıştır. Nesih hat ile 213x148; 160x100 ebadında olan yazma 79 yapraktan ibarettir. Her yaprakta 13 satır yer almaktadır. Cilt meşin mukavva ile kaplanmıştır. Yazı harekelidir. Kayıt numarası: Genel 411'dir.

40 bâbdan meydana gelmiştir. Yazmada ağırlık hastalıklar ve tedavileri üzerinde yoğunlaşmaktadır. Diğer yazmalarda rastlamış olduğumuz mevzûlarla benzerlik arz etmektedir. Kulak, burun, boğaz rahatsızlıkları ve tedavileri, mide, kalp ve dalakdaki problemler ve ilaçları farklı bâblarda işlenmiştir. Yine üzerinde önemle durulan bir diğer husus ise bağırsak rahatsızlıkları olmuştur. Bu rahatsızlıklar, bağırsak kurtları, "bevâsir" basurlar, yel ve kabızlık başlıkları altında incelenmiştir. Cüzzam, uyuz, "taun" veba, zehirli hayvan sokması, çeşitli çıbanlar ve yaraların temizlenip tedavi edilmeleri ise diğer bâbların konularını oluşturmuştur. Va:59a'dan itibaren ise hikâyât-ı ihtiyârât ve ihtizârât başlığı altında daha çok koruyucu hekimlik konusuna giren ve insan sağlığı açısından yapılması ve yapılmaması gereken şeylerin belirtildiği genel tıbbî bir çerçeve çizilmiştir.

* **Hacı Paşa Aydınî, Hızır b. Ali, Tahsil Fi't-Tıb**, (H.820/1417). Bir eşinden yukarıda bahsetmiş olduğumuz eserin istinsah tarihi Hicrî X. asırdır.

Nesih hat ile 206x150; 147x88 ebadında yazılmıştır. Yazı harekelidir. Cilt meşin mukavva ile kaplanmıştır. Kayıt numarası: Ulucami 2600'dür.

Üç bahisten meydana gelmiştir. İlk bahis 10 bâbdan müteşekkildir. İlk bâblar diğer yazmalarda da rastladığımız gibi tıp ilminin teorik ve pratiği üzerinde durmaktadır. Takip eden bâblarda ise yoğunluk yine koruyucu hekimlik olgusu etrafında toplanmaktadır. Uyumanın faydaları, banyodan sonra dikkât edilmesi gereken hususlar, ilaçları usûlüne göre kullanma ve kan alma gibi. İkinci bahis 4 bâbdan oluşmuştur. İlk bâb çeşitli gıdalar, şerbetler ve ilaçların tanıtılması ile başlamış takip eden bâblarda meyve ve sebzelerin insan sağlığı açısından değerlendirilmesine geçilmiştir. Son bâblar ise ilaçlar ile ilgili bilgilere ayrılmıştır. Üçüncü bahis çeşitli hastalıkların sebepleri ve tedavileri ile son bulmuştur.

* Derviş Nidâî, Menâfi'ün- Nâs (H.974/1566).

Nesih hat ile yazılmıştır. Ebadları 224x160; 175x108' dir. 66 yaprak, 23 satırdan müteşekkildir. Cilt meşin mukavvadır. İstinsah tarihi Hicrî XI. asırda başlamaktadır. Kayıt numarası: Ulucami 2603'dür.

Eserde 14 bâb görünmektedir. Daha sonraki bilgiler tek renk kalem ile bâb belirtilmeden düz bir anlatım şekli ile ele alınmıştır. İlk bâblar insanın yaratılışı ve "ahlât-ı erbaa" yani insan vücudunda farzolunan dört unsur; kan, safra, balgam ve sevdanın mertebelerine ayrılmıştır. Daha sonraki bâblarda insan uzuvları ile ilgili bilgiler

verildikten sonra kulak, burun, boğaz ve göz ile ilgili hastalıklar ve tedavilerine geçilmiştir. Bâb belirtilmeyen bölümde ise "baras" vücutta yer yer beyaz ve alaca renkler meydana getiren hastalık, "bahak" göz patlaması, uyuz, cüzzam ve sarılık gibi hastalıkların oluş sebepleri ve ilaçlarından bahsedilmiştir. Bunların haricinde el ve ayaklarda meydana gelen şişler, bağırsak rahatsızlıkları, nasır, insan sağlığı için faydalı olan gıdalar, şerbetler ve çeşitli terkibler yazma içerisinde yer alan konulardandır. En son kısım ise sebab-i te'lif kitap ve hatimme ile neticelenmektedir.

* Hayreddin b. Bayezid b. Ömer Şahi, Hülâsat'üt-Tıb
(H.957/1550).

Tâlik hat ile yazılmıştır. Ebadı 205x140;150x76'dır. 78 yaprak, 17 satırdan meydana gelmiştir. Cilt meşin, ebru kağıt kaplı mukavvadır. Başından ve sonundan eksiktir. Eser, 857 tarihinde Ankara'da Halil b. Bayezid'in istinsah ettiği eserden yazılmıştır. Kayıt numarası: Ulucami 2601'dir.

Eser dört fasıldan meydana gelmiştir. İlk fasıl Hz. Muhammed'e övgüdür. İkinci fasıl on beş bâbdan meydana gelmiştir. İnsan vücudu hakkında genel bilgiler verilmektedir. Bu uzuvlar arasında gözler, kulaklar, dil, kalp, mide ve dalak yer almaktadır. Üçüncü fasıl da 15 bâbdan oluşmuştur. Bu fasılda ağırlıkta olarak hastalıklar, hastalıkların iyi ve kötü belirtileri işlenmiştir. Daha sonraki bâblarda ise banyodan sonra dikkât edilmesi gereken hususlar, kan alma tedbiri, "cimâ'" çiftleşme tedbiri, gibi konulara yer

verilmiştir. Dördüncü fasıl 46 bâbdan oluşmuştur. İlk bâblarda daha çok "cünûn" çıldırma, delilik, "malhülya" kuruntular, kâbus gibi zihinsel hastalıklara yer verilmiştir. Sonraki bâblarda rutin olarak diğer yazmalarda rastladığımız hastalıklar anlatılmıştır. Bunlar arasında kulak, burun, boğaz rahatsızlıkları, kalp, mide, dalak, böbrek hastalıkları yer almaktadır. Kadın hastalıkları, "kulunç" bağırsak ağrısı ve siğiller de farklı bâblar halinde incelenmişlerdir.

Şekil itibarıyla kısaca tanıtmış olduğumuz yazmalar, kanaatimizce aynı dönemde yazılmış olmaları itibarıyla, muhteva yönünden benzeşmektedirler. Genellikle bugünkü karşılığı ile koruyucu hekimlik konusunun işlenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu sebeble yazmaları fişlerken öncelikle tıbbî tavsiyeleri, "koruyucu hekimlik" başlığı adı altında tasnif ettik. Daha sonraki aşamada daneleri, meyve, sebze,.. v.b. gıdaları da "şifalı gıdalar" başlığı adı altında incelemeyi uygun gördük. Hastalıkları ve tedavilerini ise ayrı ayrı fişleyerek farklı bölümler olarak ele aldık. Sıra elimizdeki bilgilerin yorumlanmasına geldiğinde karşımıza çıkan en büyük sorun yazmalarda geçen mahalli tıp tabirlerinin günümüzdeki karşılıklarının bulunması idi. Bu tabirlerin bir kısmının tam olmasa da oldukça yakın karşılıkları bulundu, ancak diğer kısmının bugünkü karşılığı olmadığı için yazmalarda geçtiği şekilde kullanıldı. Bütün bunları yaparken günümüz uzmanları ve tıp tarihçilerinin yardımlarına baş vurduk. Yaptığımız görüşmeler sonucu varılan ortak kanaat, yazmalarda yer alan

bilgilerin bazı yerlerde mantıklı bazı yerlerde ise mantık kâideleri ile hiç de bağdaşmayan uygulamalar olduğu idi.

Tezimiz kaleme alınırken sadece tıp yazmaları ile sınırlı kalınmadı. Konumuzla ilgili gördüğümüz diğer kütüphane malzemelerinden de faydalandık. Özellikle yazmaların genel özelliklerinin tesbit edilmesi sırasında Osman Şevki Uludağ'ın, *Beşbuçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi* adlı çalışması büyük ölçüde yol gösterici olmuştur. Eserde tıp tarihinin pek çok konusuna aynı anda ve birden girilmiştir. Bilimsel metodolojinin zayıf olduğu böyle bir ortamda bu şekilde bir çalışmanın yapılması oldukça güçtür. Bu güçlüğe rağmen müellif pek çok konuda bizleri aydınlatmıştır. İlk sağlık müessesemiz olan dârüşşifâ'nın o dönemdeki işleyişi ve özellikleri konusunda en büyük dayanağımız ise Osman Çetin'in "Bursa Şer'iyeye Sicilleri Işığında Osmanlılarda İlk Tıp Fakültesi, Bursa Dârüşşifâsı ve İlk Tıbbî Faaliyetler" adlı makalesi olmuştur. Makalenin tamamıyla arşiv bilgisine dayalı olması ise bizim için önemini bir kat daha arttırmaktadır. Yine dârüşşifâ'nın yapısal özellikleri ile ilgili olarak Ekrem Hakkı Ayverdi'nin, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri* adlı eseri ile "Yıldırım Bayezîd'in Bursa Vakfiyesi ve Bir İstibdâlnâmesi" adlı çalışmaları konunun uzmanı olması açısından kayda değer çalışmalardır. Özellikle Yıldırım Bayezîd'in Bursa Vakfiyesi'nin arapça nüshasının eksiklerinin giderilip tanıtılması, makaleye orjinallik kazandırmıştır. Yüksek Mimar Sedat Çetintaş'ın *Yıldırım Dârüşşifâsı* adlı eseri de bu konuda yapılan kaliteli çalışmalar arasında yer

almaktadır. Müellifin mimar oluşu da konunun detaylı bir şekilde ele alınmasını sağlamıştır. Genel olarak tıp tarihinin gelişim çizgisi hekimlerin yetişmeleri gibi konuları ise Bedi Şehsuvaroğlu'nun *Türk Tıp Tarihi*, Rıfki Melul Meriç'in, Osmanlı Tababetine Dair Vesikalar, Tayyib Gökbilgin'in "Bursa'da Kuruluş Devrinin İlim Müesseseleri, İlim Adamları ve Bursa Tarihçileri Hakkında" ki makalesi, Süheyl Ünver'in *Tıp Tarihi* adlı çalışmaları tezimize büyük ölçüde yön vermiştir. Çalışmaların konularının uzmanları olan değerli hocalar tarafından yapılmış olması ve güvenilir kaynaklara dayanması bizim için belirleyici olmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM: XV.-XVI. YÜZYILLARDA BURSA ŞEHİRİ

1.1. GENEL FİZİKİ YAPISI

Türkiye genelinde ele alındığında Bursa, Anadolu'nun kuzey-batısında, Marmara Bölgesi'nde 28° 10' ve 30° 00' kuzey enlemleriyle, 40° 40' ve 39° 35' doğu boylamları arasında yer almaktadır. Şehir doğuda Bilecik, kuzeydoğuda Sakarya, kuzeyde İzmit, kuzey ve kuzeybatıda Marmara Denizi, güney-batı ve güneyde Balıkesir ile Kütahya tarafından çevrelenmektedir(1).

Bursa, 11.027 km²'lik yüzölçümüyle Türkiye topraklarının yaklaşık % 1,5'ini kaplamaktadır. 1980 yılında 1.148.492 kişilik nüfusuyla ülke toplam nüfusunun % 25'ini barındırmakta idi. Nüfus yoğunluğu açısından Türkiye'nin altıncı büyük ili durumundadır(2).

Bursa, Uludağ'ın kuzeybatı eteğinde, bölgenin kıyı dağlarının denizden ayırmış olduğu ovanın güney kıyısında yer almaktadır. Deniz seviyesinden 150-300 m yükseklikte, eğimli bir yüzeye kurulmuştur. Bölgenin tabii coğrafyası karakteristik bir yapıya sahiptir. Doğu-Batı yönünde bir dizi dağ, bir dizi ova neredeyse birbirlerine eşit mesafelerde uzanmaktadır(3).

Uludağ'ın eteklerine kurulmuş olan şehir, yine aynı dağın alçalan ucunda, Güneydoğu ile Kuzeybatı yönlerinde uzanmaktadır. Şehir bir taraftan ovaya doğru, diğer

1)- Yurt Ansiklopedisi, Üçüncü Cilt, 1982, s. 1612.

2)- gös. yer.

3)- ÖZER ERGENÇ, XVI.Yüzyılın Sonlarında Bursa, Basılmamış Doçentlik Tezi, 1979, s.1-4.

taraftan ise eğimin uygun olduğu yerlerde dağın yamaçlarına doğru iki yönlü bir yayılım göstermektedir(4).

Şehir, doğudan batıya doğru 4 km kadar uzanıyorsa da genişliği 1 km'yi nadir olarak geçmiştir. Kurulduğu yer itibariyle sadece kuzey yönde genişlemeye elverişlidir. Uludağ'ın Bursa ovası üzerine hâkim dik yamaçlarından kuvvetli seller inmektedir. Bunlardan biri olan Gökdere, derin yatağı ile Uludağ'ın daha doğuda kalan asıl yüksek kısmını, güneyden gelen Nilüfer Çayı'nın ovaya çıktığı yere kadar uzanan batıdaki daha alçak kısmından ayırmıştır. Bursa şehrinin büyük kısmı da bu alçalmış ucun önünde yer almıştır(5).

Dağdan gelen bu sellerin yatakları ovadan Nilüfer Çayı'na ulaşmadan önce, Bursa'nın kurulmuş olduğu taraçayı enlemesine bölerek dört büyük semte ayırmıştır. Bu semtler doğudan batıya doğru şöyledir:

Şehrin doğu ucu, kuzeyde Yıldırım Tepesi'ni içine alarak güneye doğru yükselir. Aşağı kısım da, Yeşil Câmî'i içine alan semtdir ki, bu da doğudaki kısım gibi, arazi meyline uygun olarak, batıdaki mahallelere nisbeten daha yükseklerle kadar çıkar ve derin Gökdere Vadisi ile bu mahallelerden ayrılır(6).

Şehrin orta kısmını ise iki bölümde incelemek mümkündür. İlki doğuda Ulucami, Bedesten, Çarşı ve bugün yalnız bazıları mevcut olan hanlar; diğeri ise bu bölgenin batısında yer alan Bursa'nın eski İç Kalesi, Osman Gazi,

4)- gös. yer.

5)- BESİM DARKOT, "Bursa", İ.A. II, s.807.

6)- gös. yer.

Orhan Gazi Türbeleri, Saat Kulesi ile Hisar Meydanı'nı içine alan semttir. Bu kısmın gerisinde 300 m'den itibaren aniden yükselen dağın etekleri yer alır ki buradan Pınarbaşı denilen büyük su kaynağı çıkar⁽⁷⁾.

Batıda Hisar Mahallesi'nden Cilimboz Deresi Vadisi ile ayrılan Muradiye Sempti bulunur. Bu kısımdan sonra şehrin esas merkezini oluşturan kısım sona ermektedir. Ancak az bir mesafede şehrin meşhur kaplıcalarının yer aldığı Çekirge Sempti yer alır⁽⁸⁾.

Şehrin bir diğer dikkâte değer özelliği de Hisar'ıdır. XV. yüzyıl Bursa'sından bahseden Ebu'l-Abbas el-Kalkaşandi şehrin büyük bir sur ile çevrilmiş olduğunu, ortasında da sarp ve müstahkem bir kalesinin bulunduğunu yazmaktadır. Hükümdar bu kalede oturmuş ve yine aynı yerde büyük saraylar ile cami ve üç hamam yaptırmıştır⁽⁹⁾. Bursa Kalesi'ndeki bu ilk Osmanlı yerleşimi, geleneksel Türk-İslâm şehir yapısını büyük ölçüde yansıtmaktadır⁽¹⁰⁾.

19. yy'da Bursa'ya gelmiş olan Charles Texier ise Bursa Hisarı'nı şöyle anlatmaktadır: "... Bursa şehrinin tamamı, Hisar ve kenar mahallelerden oluşan asıl şehirdir. Kenar mahalleler sağa sola yayılmıştır. Yüksek bir tepeye sağlam bir şekilde yerleşmiş olan Hisar şehire egemendir. Kal'a duvarları ile bunun üzerinde ağır ve sağlam burçları vardır.

---

7)- gös. yer.

8)- gös. yer.

9)- ÖZER ERGENÇ, a.g.e., s. 13-14.

10)- FİLİZ YENİŞEHİRLİOĞLU, "XIV.-XV. Yüzyıl Mimari Örneklere Göre Bursa Kentinin Sosyal Ekonomik ve Kültürel Gelişimi", IX. Türk Tarih Kongresi, III. cilt, 21-25 Eylül 1981, s. 1345-1353.

Şehre üç kapı açılır: Kuzeyindekine Debbağhane Kapısı, doğusundakine Yer Kapısı, batıdakine Kaplıca Kapısı adları verilir. Zindan Kapısı ve Su Kapısı adındaki diğer iki küçük kapı, Hisar'dan Olimp (Uludağ) Dağı'nın eteklerine açılır. Fakat bunların yolu işlek değildir. Ancak şehre öteberi getiren köylerden az kimsenin gelip geçtiği taraftır. El'an duvarla çevrili duran eski belde, kuzey tarafta dik uçurum bir kayanın üzerine bina edilmiştir. Kapılar tuğladan yapılmış ve üzerine mermer geçirilmiştir. İmparator Theodor Laskaris'in duvarların bânisi olduğuna dair bir kitâbe zikredilir. Batı taraftan duvarların aşağı kısmı eskidir, büyük kalker taşlarla bina edilmiş ve taşlar münâvebêli olarak biri enine, biri boyuna konmak suretiyle dizilmiştir. Bu kapıdan civardaki vadiye giden yol, kayayı yontarak açılmıştır. Manzarası pek eski zamanlara ait olduğunu gösterir. Güney kenarında, yani dağa karşı gelen yüzünde, şehir mükemmel bir istihkâm ile müdâfaa olunmuştur. Kal'asıyla geniş bir hendeği vardır. Burçların arası yirmişer metredir; şeklen dört köşeli olan bu burçlar traverten dedikleri bir cins kalker ve büyük kısmı, eski eser kalıntısından alınmış mermer taşlarla bina edilmişlerdir. İçinde güzel tarzda işlenmiş bazı parçalar görülür.

Surların öte tarafı yüksek ve içinde güzel serviler büyütülmüş mezarlıklardır. Hendekler dut ağaçları ile işgal edilmiştir. Bu tarif ettiğimiz duvarların eski Prusa'nın mevziini işgal etmesi muhtemeldir. Bu asır müelliflerinin dediğine nazaran burası az mühim bir şehir imiş. Şehrin bu

kısmı kâmilen Türklerle meskûndur; Rumlar, Ermeni ve Yahudiler kenar mahallede ikâmet ederler. Güney tarafında üç kapı vardır. Fakat hepsi kurûn-ı vusta'ya mensupturlar. Ortadaki yakınında vaktiyle mahkûmların haps edildiği eski hapishane vardır"(11).

Fetihten 1402 yılına değin Hisar, hükümdarların ikametgâhı olmuştur. Orhan Gazi Bursa'yı feth edip başkent yaptıktan sonra 1339-1340'da kalenin alt kısmında ovada câmi, imâret, hamam ve kervansaray yaptırmıştır. Bu bölge ise Bursa'nın merkezini oluşturmuştur. Halen de canlılığını korumaktadır. Alâaddin Bey, Çoban Bey, Hoca Naib gibi bölgeler bu dönemde ortaya çıkmıştır. 1333 yılına doğru Bursa'ya gelmiş olan ünlü seyyah İbn Batuta, şehri "geniş caddeleri, cazip pazarları olan büyük ve gelişmiş bir şehir" olarak tasvir etmektedir. İleriki yıllarda şehir sultanlar ve yüksek rütbeli idarecilerin hizmetleri ile daha da mâmur bir hale getirilmiştir. Bunun sonucu olarak yeni bölgeler ortaya çıkmıştır (Yıldırım, Emir Sultan, Sultan Mehmet (Yeşil) gibi). Bu bölgeler de şehrin yeni nüvesini meydana getirmiştir (12).

Şehrin en hareketli olduğu dönem Sultan I.Bayezid dönemi olmuştur. O sıralar şehri ziyaret eden Schiltberger, "Şehir ikiyüzbin ev ve hristiyan, yahudi ve putperest olduğuna bakılmaksızın insanların kabul edildiği hastahaneyi (imarethane) içeriyordu" demektedir(13).

11)- ÖZER ERGENÇ, a.g.e., s. 13-14.

12)- HALİL İNALCIK, "Bursa", EI², I.cilt, s. 1334.

13)- gös. yer.

Timur yenilgisinden sonra sarsılan şehir, II. Murad döneminde hızla toparlanarak genişlemiştir. Bir çok yeni bölgeler ortaya çıkmıştır. Bunlar arasında Fazıl Ahmet Paşa, Hacı İvaz Paşa, Hasan Paşa ve Umur Bey gibi bölgeleri saymak mümkündür(14).

XVI. yy'ın başlarında 152 kadar mahalleye sahip olan Bursa'da yüzyılın ikinci yarısında 168 mahalle vardı (15). Fatih devrine ait bir sicilde ise Bursa'da 5000 avâriz hanesi, yani yaklaşık olarak 30.000 kadar nüfusun bulunduğu kaydedilmiştir (16). 1487'de ise sayının 6456 haneye, yani yaklaşık olarak 37.000 kişiye yükseldiği görülmüştür(17). Daha sonraki dönemlerde de bu artışı görmek mümkündür. 1573 tarihli bir tahrirde nüfusun 60.000'i geçmiş olduğu kaydedilmiştir (18). Bununla birlikte şehirde gayri müslim cemaatler de bulunuyordu. XVI. yy'ın başlarında 400 hristiyan, 600 yahudi bulunurken yüzyılın ikinci yarısında bu rakam 3000 hristiyan, 1500 yahudi olmak üzere 4500'e ulaşmıştır(19). Aynı yüzyılda şehrin en kalabalık mahallelerini Emir Sultan, Sultaniye İmaretı, Hacı Baba (bugün Ahmet İzzet Paşa), Yıldırım Bayezid (Yıldırım), Cedid Yiğit oğlu (Yeni Yiğit), Reyhan Paşa, Hoca Enbiya, Umur Bey, Dâye Hatun, Şeyh Paşa, Murad Han, Hamza Bey, Bayezid Paşa, Timurtaş ve Kiremitçioğlu Mahalleleri teşkil ediyordu (20).

14)- gös. yer.

15)- Mahalleler hakkında geniş bilgi için bknz. NEŞET KÖSEOĞLU, *Tarihte Bursa Mahalleleri (XV.- XVI.yy)*, Bursa 1946.

16)- HALİL İNALCIK, "Bursa", *D.İ.A.*, 6. cilt, s.447.

17)- gös. yer.

18)- gös. yer.

19)- gös. yer.

20)- gös. yer.

1548'de şehre gelen Fransız seyyah Belon, buranın çok güzel ve müsâid bir mevkide bulunduğunu, Lyon'dan daha geniş bir sahaya yayıldığını, İstanbul kadar servet ve nüfusunun olduğunu yazmaktadır(21).

Şehrin durumunu en canlı şekilde tasvir eden ise Evliya Çelebi olmuştur. XVII. yy'da Bursa'ya yapmış olduğu seyahatinde, kalede 2000 hane, yedi mahalle, aşağı şehirde 176 müslüman, 7 ermeni, 9 rum, 1 kıpti, 6 yahudi ve 1 miskinler mahallelerinde 23.000 ev, pazarında 9000 dükkan, bedesteninde ise 300 dolap'ın bulunduğunu, ayrıca şehirde 357'si sultanla vezirler ve ayanlar olmak üzere toplam 1040 namazgâhının bulunduğunu yazmaktadır (22).

Şehir fizikî bakımdan ve nüfus bakımından bahsettiğimiz yüzyıllarda göstermiş olduğu gelişmeyi daha sonraki dönemlerde de sürdürmüştür.

1.2 İDARÎ YAPISI:

Evliya Çelebi XVII. yy'da Bursa'ya yapmış olduğu seyahatinde şehirdeki idarî durumu şu şekilde dile getirmiştir: "... Bursa, Anadolu Eyâleti'nin taht-ı hükümetidir. Hüdâvendigâr nâmıyla bir Sancak Paşası hâkimdir. Taraf-ı pâdişâhiden Hass-ı Hümâyûnu 618079 akçedir. Sancağında 420 zeâmet ve 1005 timâr olup Alaybeyi'si, Çeribaşı'sı, Yüzbaşı'ları vardır. Hîn-î gazâda kânûn üzre cebelüleri ile alaybeyilerinin sancağı altında müsellâh asker cem' olur. Paşası dahi beşyüz asker ile sefere âsâr. Beşyüz akçeli şerif-i mevleviyet'tir.

21)- gös. yer.

22)- EVLİYA ÇELEBİ, *Seyahatnâme*, II. cilt, 1314, s. 11-25.

Bursa'dan ma'zul olanlar Edirne ve İstanbul Mollası olurlar, bir mansıb âlî'dir. Senevî kırkbin kuruş hâsıl olur. Şehir içinde yedi mahkeme nâibi vardır. Kebene, Feledor, Kestel, Çukurca nâhiyelerine âsitane tarafından Yeniçeri Çukadarı, bevvâbân dergâhından bir Kapıcı Muhzırbaşısı, Ru'us-ı Hümâyûn ile hükmeder. Oda Yeniçeri Bursa Ağası, Cebeci Çorbacısı, yirmi Yeniçeri Kulluğu, Sipah Kethüda Yeri, Nakib'ül-eşraf, Mizân-ı harir Emini, Gümrük Emini, Çöplük Subaşısı, Muhtesip Ağası, Ayak Nâibi mevcut olup bunların cümlesi sulb-i siyaset sahipleridir. Zira şehir-i kebîrdir..." (23)

İncelediğimiz dönemde Bursa şehrinde bir Sancak Beyi vardı. Ancak şehrin yönetiminde doğrudan yetkili olmadığı görülmektedir. Bunun sebebi ise şehrin padişah hasları içerisinde olması ve gelirinin doğrudan doğruya merkezi hazineye bağlı olmasıdır. Toplanacak olan vergiler zeâmet rüsûmu adı altında padişaha tahsis edilmişti ve mukataa şeklinde iltizam yolu ile merkezden bir görevliye devredilmekteydi. Böylece şehrin dirlik ve düzenini sağlamak da bu şahsın göreviydi. Bu durum sancakbeyinin görevlerinin ihlâl edilmesi demekti ki, dönem belgeleri içerisinde bu çatışmanın, büyük problemler doğurduğunu görmek mümkündür (24).

XVI. yy'da imparatorluğun sınırları içerisinde günümüzdeki anlamda yerel yönetim kuruluşları yoktu. Belediye ile ilgili olan işler padişahın atamış olduğu memurlar

23)- EVLİYA ÇELEBİ, *a.g.e.*, s. 10-11.

24)- ÖZER ERGENÇ, *a.g.e.*, s. 145-146.

tarafından ifâ edilirdi. Bu görevlilerden biri olan Muhtesib, geniş yetkilerle donatılmıştı. Görevlerinden bir kısmı şunlardır:

Pazarla İlgili Olanlar: Eşyanın kusurunu saklayıp satan, yalan söyleyen ve haram eşya bulunduranları cezalandırır.

Yollarla İlgili Olanlar: Binalarla yolu daraltan, yol üzerine yük koyan, yolları kirleten ve yoldaki suları (kar, yağmur) olduğu gibi bırakan kimseleri cezalandırır.

Hamamlarla İlgili Olanlar: Hamamların duvarlarında hayvan resimlerinin bulunmasına, keşf-i avret (başkalari tarafından görülmesi yasak olan yerlerini açma) ve masaj gibi şeylere mani olur (25).

Kadı ile yakın işbirliği içinde görev yapan muhtesibin, XV. ve XVI. yüzyıl ihtisâb kanunnamelerinde detaylı olarak belirtilen görevleri de vardır. Bunları iktisâdî-sosyal, dinî ve adlî hayatla ilgili olanlar diye üç farklı grupta toplamak mümkündür. Özellikle iktisâdî ve sosyal hayatla ilgili olanlar şunlardır;

- Esnafın kontrolü,
- İş yeri açma ruhsatı,
- Vergi toplama,
- İhtisâb gelirlerini dağıtma,
- Mürûr tezkirelerinin verilmesi,
- Kıyafetler ve diğer görevlerdir (26).

25)- ZİYA KAZICI, *Osmanlılarda İhtisab Müessesesi*, İstanbul 1987, s.66.

26)- ZİYA KAZICI, *a.g.e.*, s. 73.

Şehrin görevlileri arasında yer alan bir diğer şahıs ise asesbaşı ve aseslerdi. Bunlar subaşılar ile birlikte geceleri çarşı ve pazarları beklerlerdi. Asesler Kethüdâlığı padişah hasları içerisinde bir mukataa olarak yer alıyordu ve Hâssa Harc Emîni tarafından iltizam yolu ile veriliyordu (27).

Asesler genellikle şehirdeki dükkân sahiplerinin güvendikleri kimseler arasından seçilirdi. Yapmış oldukları koruyuculuk ve bekçilik görevleri karşılığında dükkân sahiplerinden belirli bir ücret alırlardı. Geceleri sabaha kadar sorumlu oldukları bölgeyi bekleyerek hırsızlıkları önlerlerdi. Eğer herhangi bir hırsızlık olayında suçluyu yakalayamazlarsa çalınan mallardan kendileri sorumlu idiler. Bursa'nın büyük bir şehir ve aynı zamanda da büyük bir ticarî merkez oluşu asseslerin bölükler halinde şehrin çeşitli bölgelerinde görev yapmalarına sebep olmuştur(28).

Şehrin idarî kadrosu arasında yer alan bir diğer görevli ise Muhzırlardır. Bunlar mahkeme görevlileriydiler. Öldürme, yaralama... vs. kamu suçlarının dışında alacak-verecek gibi şahıslar arasındaki anlaşmazlıklarda, davalıları mahkemeye çağırın ve kadının hükmünden sonra da davacının hakkını veren kimselerdi (29).

İncelediğimiz dönemde Bursa şehrinde devlet ile reâyâ arasında bağ kuran ve aynı zamanda ahâlinin temsilcisi konumunda bir de şehir kethüdâsı vardı. Bulunduğu konum itibariyle oldukça önemli olan bu göreve şehrin ileri gelen

---

27)- ÖZER ERGENÇ, *a.g.e.*, s. 173.

28)- gös. yer.

29)- ÖZER ERGENÇ, *a.g.e.*, s. 175.

zenginlerinden (eşraf veya ayân denilen kişiler) seçilirdi. Bu gurup içerisinde zengin tüccarlar, esnafın yaşlı ve güngörmüşleri, ulemâ, imam, hatib gibi din adamları ile tarikat, tekke ve zâviye şeyhleri yer alırdı. Şehir Kethüdâsı bu gurup içerisinde padişah tarafından seçilip görevlendirilirdi. Devlet tarafından reâyaya yüklenen görevlerin yerine getirilmesinde, sorumlulukların eşit olarak paylaşılması ve sıraya konması, bu yükümlülüklerle karşı reâyanın istek ve dileklerinin merkeze iletilmesi, şehirde darlık ve kıtlık çekilmemesi gibi görevler kethüdâya ait görünüyordu (30).

Bu dönemde Bursa şehir yapısı içinde "Mahalle" de özel bir yere sahipti. Mahalle sakinleri birbirlerine zincirleme olarak kefilidiler. Yani herhangi bir olay karşısında toptan sorumlu tutulmuşlardır. Bu durum da mahalle sakinlerini birbirini tanıyan ve birbirlerine karşı sorumluluk duyan kişiler haline getirmiştir. Mahallede toplumsal merkez, câmi veya mesciddir. Mahallenin erkeklerinin toplandığı yer olması bu konumu sağlamıştır. İmam, mahallenin temsilcisi konumuna gelmiştir. İmam dışında mahalle yöneticileri arasında kethüdâ ve avâriz akçası mütevellisi de yer almaktadır(31). Mahalledeki en önemli kurumlardan biri olan avâriz akçası vakfı, mahalle sakinlerinin sosyal yardımlaşmasını sağlayan bir fondu. Burada biriken paralar, mahalleli arasından ihtiyacı

30)- ÖZER ERGENÇ, *a.g.e.*, s. 176-177.

31)- ÖZER ERGENÇ, *a.g.e.*, s. 179-184.

olanlara verilmekteydi. Ayrıca ortak masraflar için de bu fon kullanılmaktaydı (32).

1.3. İKTİSÂDÎ YAPISI

İstanbul'un fethinden önce, Osmanlı Devleti'nin siyasî merkezi olarak hızla gelişen Bursa, aynı zamanda Anadolu ve Rumeli arasındaki ticaretin de merkezi durumundaydı. Ayrıca Batı ile Doğu arasındaki milletler arası ticaretin de en önemli antrepolarından biriydi. Bu bakımdan kayda değer bir özelliğe sahip olan Bursa, o zaman İstanbul'un hem rakibi hem tamamlayıcısı idi. Nitekim XV.yüzyılın ortalarında nüfusu İstanbulunkine yaklaşmış hatta aşmıştı (33).

Bursa'nın siyasî ve ticarî bir merkez olarak yükselmesine paralel olarak Anadoluyu çaprazlamasına geçen eski yol bu devirde önem kazanmaya başlamış ve İstanbul yerine odak noktası olarak Bursa'ya yönelmiştir. 1432 yılında bir hac ticaret kervanı ile Şam'dan Bursa'ya gelmiş olan Bertrandon de La Broquiere bu yol hakkında en eski bilgiyi vermektedir. Kendisi Şam'dan elli günde Halep - Konya - Akşehir - Karahisar - Kütahya yolu ile Bursa'ya geldiğini belirtmektedir. Bursa'da o tarihlerde yerleşik olarak Floransalı ve Cenevizli tâcirlerin yaşamış olduklarını gören Broquere, Pera (Galata)'nın Türklerle sıkı münasebetleri bulunan bir ticaret şehri olduğunu ve Türkler'in burada büyük serbestliğe sahip olduklarını da kaydetmiştir. Bu kayıttan anlaşılacağı üzere XV. asır

32)- gös. yer.

33)- HALİL İNALCIK, "Bursa, XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", *Belleten*, XXIV / 93, 1960, s.45.

başlarında Bursa, İtalya tâcirleri için Şark mallarının bir antreposu durumundaydı. Ayrıca Broquiere, Bursa'nın zengin pazarında her nevi ipekli kumaşın, ucuz ve bol miktarda inci ve pamuklunun ve sayılamayacak kadar çeşitli ticaret eşyasının bulunduğunu da ilave eder⁽³⁴⁾.

1468'de Konya'nın kesin olarak işgal edilmesi ile Osmanlılar, Şam - Bursa ticaret yolu üzerinde tam olarak söz sahibi olmuşlardır. 1478-1500 tarihleri arasında Halepli ve Şamlı tâcirlerin Bursa'da faaliyette buldukları ve Frenk tacirleri ile Bursa pazarında baharat ve kumaş üzerine ticaret muameleleri yaptıkları kadı sicillerinden tespit edilmiştir. Sicillerden anlaşıldığına göre Türk tâcirleri yükte ağır, pahada hafif malları (kereste, demir, sahtiyan, zift) Antalya'dan deniz yolu ile kıymetli mallarını ise kervanlarla çapraz kara yolundan göndermekteydiler⁽³⁵⁾.

1470 tarihine doğru Floransa'lı ajan Benedetto Dei, Floransa'lıların Bursa pazarında sadece pamuk, balmumu değil, aynı zamanda baharat da bulduklarını yazıyor ve burada onların, Venedik'lilerin, Mısır'da, İskenderiye'de olduğundan daha iyi durumda olduklarını, zira Venedik'lilerin altın gümüş vermek mecburiyetinde oldukları halde Floransa'lıların Bursa'da baharatı kumaş karşılığında alabildiklerini belirtiyor. Ancak XV. yüzyılın sonlarında Bursa'da yerleşmiş olan başka bir Floransalı ajan,

---

34)- HALİL İNALCIK, *a.g.m.*, s.46.

35)- *gös.yer.*

Maringhi, baharatın Bursa'da oldukça pahalı olduğunu ve bu ticaretin kâr getirmediğini yazıyordu⁽³⁶⁾.

Şehir XV. yüzyılda Şam, Halep, Bursa yolu bir tarafta Antalya, İskenderiye deniz yolu diğer tarafta olmak üzere baharat, şeker, boya, sabun ve parfüm ticaretinden büyük ölçüde gelişmişti⁽³⁷⁾.

Bu durumu Bursa şer'îye sicillerinden takip etmek de mümkündür. Fatih Sultan Mehmed'in fermanları arasında yer alan bir vesikada devletin İskenderiye ile Anadolu arasında işleyen gemilerinin olduğunu ve bunları kira ile işlettiğini görmekteyiz. Mısır ile olan ticaretin bu devirde çok aktif olduğunu ve bu memlekete Bursa ipeklisi gibi mâmûlâtla beraber kereste, zift v.s mallar ihraç olduğunu da diğer vesikalardan öğrenmekteyiz⁽³⁸⁾.

Bursa pazarına gelen başlıca Hint eşyaları mensucat, baharat ve kumaş boyalarından meydana geliyordu⁽³⁹⁾. 1487'de boya ve biberden alınan vergiler, Bursa'ya yılda 100.000 akçe kazandırmıştı. Bu da yaklaşık 2500 Venedik dükasına denkti⁽⁴⁰⁾.

XVI. yüzyıldan sonra Hint ticareti yalnız Bursa'yı değil, bütün Orta-Doğu pazarlarını etkilemiş bulunuyordu. Baharat o zaman Bursa'dan Galata'ya değil Galata'dan Bursa'ya gelmeye başlamıştı⁽⁴¹⁾.

36)- HALİL İNALCIK, *a.g.m.*, s.47.

37)- HALİL İNALCIK, "Bursa", *E.I²*, s.1335.

38)- HALİL İNALCIK, " Bursa Şer'îye Sicillerinde Fatih Sultan Mehmed'in Fermanları", *Belleten*, XI/44, 1947, 12 no'lu ferman.

39)- HALİL İNALCIK, "Bursa, Ticaret.....", s.48.

40)- HALİL İNALCIK, "Bursa", *E.I²*, s.1335.

41)- HALİL İNALCIK, "Bursa, Ticaret.....", s.50.

Bursa'da zenginliğin temelini ipek ticareti ve endüstrisi oluşturmaktaydı. Bursa kadı sicillerine göre aktif ticaretin malzemesi olan Gilân, Esterâbâd ve Sârî'nin ham ipekleri Tebriz'den kervanlarla şehre gelmekteydi. Bursa'da ticari temsilcileri bulunan Ceneviz, Venedik ve Floransa'lılar bu ipeği almak için büyük bir rekâbete giriyorlardı. Bu ticarete kullanışlı ve geçerli olan uygulama yönlü mâmüllerin ipekliler ile mübadelesi idi. 1501'de Floransa'lı Medici Ailesi'nin ticarî temsilcisi olan Maringhi, ipeğin bir yükünün 70-80 düka kâr sağladığını belirtmektedir. 1479'da İran'dan ithâl edilen ipeğin değeri 150.000 Venedik altınına ulaşmıştı⁽⁴²⁾. Bu iktisâdî patlamanın devam etmesi için bir takım tedbirler alınmıştı. Bu tedbirler ise gümrük uygulamaları olarak kendisini göstermişti. İran ipeği üzerinden ilk gümrük Tokat'dan, ikincisi ise Bursa'dan alınıyordu. Böylece ipeğin şehir içinde kalması sağlanıyordu⁽⁴³⁾. İpeğin büyük çoğunluğu mahallî tezgâhlarda tüketiliyordu. 1502 tarihinde Bursa'da binden fazla dokuma tezgâhı bulunmaktaydı ve çoğuda özel teşebbüsün elindeydi. Bu durum da, müreffeh bir şehirli zümreyi ortaya çıkarmıştı. XV. yüzyılın ikinci yarısında Bursa nüfusunun % 70'ini orta ve üst sınıf insanlar oluşturmaktaydı. Bu endüstrinin içerisinde yer alan işçiler çoğunlukla esirlerdi. Bir süre sonra bu işçilerin bir çoğu serbest bırakıldı ve kendileri iş yapar hale geldiler. Bursa'ya ait ihtisap kanunlarında, adı geçen farklı

42)- HALİL İNALCIK, "Bursa", *E.I²*, s.1335.

43)- HALİL İNALCIK, "*Bursa, Ticaret.....*", s.52.

kesimlere mensup kişilerin ve değişik tiplerde ipeklerin üretilme yöntemleri detaylı şekilde tarif edilmektedir. Bursa kemhâsı, müzehhep kadifesi çok aranan ipekliler arasındaydı. Özellikle Avrupa'da, Mısır'da ve İran'da büyük alım kitlesi buluyordu⁽⁴³⁾. Bütün bunların yanısıra en büyük alıcı Osmanlı Sarayı idi. Yüksek tabaka halk Avrupa yünlüleri giymekte idi dolayısıyla de talep artmaktaydı. Maringhi, Osmanlı ülkesinde üretilen yünlülerin hiçbir şekilde Avrupa yünlüleriyle boy ölçüşemeyeceğini belirtmektedir. Fakat Ankara ve Kastamonu sofları, İtalyan tacirleri tarafından Bursa pazarında çok aranan mamüllerdendi. Bu soflar büyük miktarda Bursa'ya getirilmekte, oradan Avrupa'ya, Rumeli ve Kuzey memleketlerine, Arabistan'a sevk edilmekteydiler⁽⁴⁴⁾.

Bursa'daki bu yoğun faaliyeti, XV. yüzyılda inşa edilmiş birçok kervansaray da göstermektedir. Bunlar arasında I.Mehmed'in saltanatı zamanında yapılan İpek Hanı ve Koza Hanı adıyla bilinen büyük hanlar, II. Bayezîd zamanında yapılan Piriñç Hanı'nı saymak mümkündür⁽⁴⁵⁾.

Bursa, özellikle Doğu Avrupa ve Rumeliye ihrac edilen Batı Anadolu pamukları için de bir antrepo durumundaydı. Bursa'daki ithal malların yıllık vergi tutarı 1487'de 140.000 dükâya ulaşmıştı. Burada ayrıca gümüş ve bakır para basımının yapıldığı bir de darphâne vardı. Bu darphânedен bir yılda 6000 dükâ sağlanıyordu⁽⁴⁶⁾.

43)- HALİL İNALCIK, "Bursa", *E.I²*, s.1335.

44)- HALİL İNALCIK, "*Bursa, Ticaret.....*", s.55.

45)- HALİL İNALCIK, "Bursa", *E.I²*, s. 1335.

46)- *gös.yer.*

Bursa'daki ticarî hayatın bir göstergesi olan ihtisap vergi gelirleri XVI. yüzyılda bir yıl için 215.000, gümrük geliri ise 166.666 akçeye mukataa'ya verilmişti. İpeğin tartılması sırasında alınan mizân (mizâ-nü'l harir) vergi geliri ise 2.587.000 akçeye mukataa'ya verilmişken bu rakam XVI. yüzyıl başlarından itibaren düşüş göstermeye başlamıştır. 1599-1628 yıllarında Şah Abbas'ın Osmanlı-İran ipek yolunu değiştirme teşebbüsü Bursa ticaretini bir süre de olsa olumsuz etkilemiştir. Buna rağmen bu durum şehirde ve civarında ipek üretimini teşvik etmiştir(47).

Bu bölgesel pazar XIX. yüzyılda Avrupa'dan gelen ucuz pamuk ve ipek tarafından işgal edilmiştir. 1846'da Bursa'daki İngiliz Konsolosu D. Sandison "Bursa ipek ve kumaşları artık kullanılmıyor" diye kaydetmiştir(48)

1.4. SOSYAL YAPISI

Sağlık kurumlarını ele alırken konunun asıl ilişkili olduğu toplumsal yapıyı da incelemek gerekmektedir. İncelediğimiz dönemde Bursa'da oturan insanları devletle olan ilişkileri bakımından iki grupta incelemek mümkündür. İlk grupta her kademedeki yönetici, askerler ve ilmiye mensupları yer alıyordu. Bunlara berât ehli deniliyordu. İkincisi ise bunların dışında kalıp üretim yapan bütün teb'âyı kapsıyordu. Bu iki gurubu birbirinden ayıran en önemli fark, birincilerin vergi vermeyip fiilî üretime katılmamaları idi. İkinci gurup ise vergi veren üretici gurup idi(49).

---

47)- gös.yer.

48)- gös.yer.

Din ve Devlet sosyal mevki veren iki temel unsurdu. Ancak bu iki unsurun yanında bir üçüncü de servetti. İlk iki kaynağa dayananlar sosyal mevki yönünden üstünlük sağlarken, toplumun ihtiyaçlarını karşılayan tüccarlar bu yolla kazandıkları servet sayesinde toplumun üst seviyelerinde yer almışlardır⁽⁵⁰⁾.

Şehrin nüfusunu oluşturan esnaf ise tüccar kadar büyük servete sahip olmadığı için orta sınıf olarak değerlendirilmiştir. Tüccarın malî durumu, akça olarak yüzbinlerle ifade edilirken, çeşitli üretim alanlarında çalışan hırfet mensuplarının mal varlıkları ancak onbinlere ulaşabilmektedir. Mahalle avarız akçası vakıflarından borç alarak faydalanan bu tabaka mensuplarının borçlarının çok sınırlı oluşu da, durumlarını göstermektedir. Orta sınıfı oluşturan esnafın ileri gelenlerinin, eşraf ve ayan arasına katılarak şehir yönetiminde de söz sahibi olduğunu daha önce belirtmiştik⁽⁵¹⁾. Bahsettiğimiz bu tabakalaşma Osmanlı şehirlerinin tipik özelliklerini meydana getirmektedir.

Şehir halkı genellikle bir câmi etrafında toplanmış medrese, imâret, misafirhâne, hastahâne, hamam, han ve kervansaray, tekke, zaviye, mektep gibi dinî, kültürel ve sosyal tesislerin çevresinde teşekkül etmiştir. Bu çekirdeğin etrafında ise evler, dükkânlar, kanalizasyon, su yolu, fırın, değirmen, mum imalâthanesi, boyahâne, salhâne,

---

49)- ÖZER ERGENÇ, *a.g.e.*, s.256-257.

50)- *gös.yer.*

51)- *gös.yer.*

başhâne, bayram ve pazar yerleri gibi toplumun ihtiyaçlarını karşılayan binalar yer almıştır(52).

Daha önce de değindiğimiz gibi şehir bünyesinde yer alan câmiler, bir ibadetgâh olmaları yanısıra müslümanların işlerini gördükleri ve herhangi bir devlet emri veya kararının görüşülüp neticelendirildiği yerler olarak da kullanılmışlardır. Her semtin câmine gelen hükümet tebligatı buradan halka açıklanırdı(53).

---

52)- YUSUF HALAÇOĞLU, XIV.-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı'larda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı, T.T.K., 1991, s.137.

53)- gös. yer.

II. BÖLÜM : XV.-XVI. YÜZYILLARDA BURSA ŞEHİR DOKUSU İÇİNDEKİ SAĞLIK KURUMLARI

2.1. HASTAHANELER

Yukarıda verilen yüzyıllar arasında Bursa'da rastladığımız ilk ve tek hastahane Yıldırım Dârüşşifâsı'dır. İlk Osmanlı hastahanesi olan Dârüşşifâ, 1390-1394 yılları arasında Yıldırım Bayezid tarafından inşa ettirilmiş olan külliye'nin bir bölümünü oluşturmaktadır. İnşa tarihi 15 Ramazan 802-12 Mayıs 1400'dür. Bursa'nın batısında Uludağ'ın ovaya doğru uzanan eteklerinde, Yıldırım Câmii'ne takriben 250 m mesafede, havadar ve geniş bir arazi üzerine bina olunmuştur. Yapı 52 m uzunluğunda 30 m eninde, 1560 m²'lik meyilli bir alan üzerinde yer almaktadır. Ölçülerinden de anlaşılacağı üzere bina dikdörtgendir (bkz. levha 1-8). O dönem mimarisinin özelliklerini taşımaktadır. Ortada geniş bir bahçesi ve onu çevreleyen iki katlı duvarı vardır. Hücre ve salonların kapıları bu bahçeye açılmaktaydı. Yapının kuzeye bakan ön tarafında giriş kapısı ile iki yanında ikişer odası bulunuyordu. Kapının sağ tarafında yer alan odalar birbirine bir kapı ile bağlanıyorlardı. Ocakları olan bu odalardan biri tabiblere diğeri eczacılara aitti. Soldaki odalardan biri mutfak, köşede kalanı ise büyük bir ihtimalle tuvaletti. İç avlunun iki tarafında revakların ortasında kademeli olarak yükselen 3.30 x 3.60 m ebadında 10'ar oda yer alıyordu. Binanın güney tarafında 9.40 x 7.67 m boyutlarında bir büyük salon ve salonun iki tarafında

tonozlu iki büyük oda vardı⁽¹⁾. Bir süre baruthane olarak kullanılmış olan bina oldukça yıpranmıştır. Yakın zamanda restorasyon çalışmaları başlatılmış ve halen de devam etmektedir.

Osmanlı'nın ilk hastahanesi olması dolayısıyla ayrı bir öneme sahip olan bina yapıldıktan sonra da uzun süre halka hizmet verecek şekilde korunmuştur. Bu konuyu açıklayıcı nitelikte olan Yıldırım'ın Bursa Vakfiyesi önemli bir kaynaktır. Bu vakfiyeden edindiğimiz bilgilere göre;

"Yıldırım Bayezid küçük bir tepe üzerine yaptırdığı Dârüşşifâ'nın etrafını duvarlarla çevirerek diğer binalardan ayırtmış, bütün tesisatı ve teşrifatiyle beraber vakfetmişti. Bu müesseselerin idaresi için gelir kaynağı olmak üzere birçok köyler, tarlalar, nehirler, meralar, yapılar, arazi, ve bahçeler, hayvanat sürüleri, dokuma evleri ve dükkânlar vakfetmişti. Vakfın umumun hayatına elverişli ve faydalı olabilmesi için de çeşitli şartlar öne sürmüştü. Bu şartlar ise şöyleydi:

Maristan'da üç hekim memur bulunacak, başhekime yevmiye oniki dirhem, senevî yirmi kile buğday ve dört kile pirinç, öteki iki hekimin herbirine yevmiye sekizer dirhem, senelik onbeşer kile buğday ve ikişer kile pirinç

1)- Sedat Çetintaş, *Yıldırım Dârüşşifâsı*, İstanbul, 1952, s.1-3; E. Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, İstanbul, 1966, s.454-458; E.H. Ayverdi, "Yıldırım Bayezid'in Bursa Vakfiyesi ve Bir İstibdâlnâmesi", *Vakıflar Dergisi*, sayı:VIII, s. 37-47, Ankara,1969 ; O. Şevki Uludağ, *Beşbuçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi*, Sad: İlder Uzel, s.78, Ankara,1991; Osman Çetin, "Bursa Şer'iyeye Sicilleri Işığında İlk Tıp Fakültesi Bursa Dârüşşifâsı ve İlk Tıbbî Faaliyetler", *OTAM*, Ankara,1993, sayı:4, s.121-151.

verilecekti. Yine hastahanedeki iki şerbetçi bulundurulacaktı. Bunların herbirine günde bir dirhem, senede oniki kile buğday verilecekti. İki eczacı bulundurulacak, bunların herbirine ise yevmiye olarak ikişer dirhem ve senevi onikişer kile buğday verilecekti.

Bütün bunlardan başka hastahanedeki bir aşçı bir de ekmekçi bulundurulacak, bunların da herbirine yevmiye olarak öngörülen ücret iki dirhem, senevi on iki kile buğdaydı.

Vakfiyede sadece hastahane çalışanları için değil, hastalar için de birtakım kolaylıklar sağlanmıştı. Hastaların ihtiyaçlarına ve yaşelerine, hergün şehirde geçer paranın kıymetine göre, 260 dirhem sarf edilecekti ki bu da senevi 93.600 dirheme tekâbül ediyordu. Yine hastalara hergün dörtte bir kile piriñç verilecekti ki bunun tutarı da belediye kilesi ile 90 kileydi. Kâfi gelecek miktarda ekmek verilecek bunun için miktar aranmayacaktı. Şahsın isteğine göre az veya çok olabilirdi.

Vakıfların tamiri ve bakımı da düşünölmüştü. Bunun için hergün gelirden yirmi dirhem ayrılacaktı. Sene sonunda yapılan bilanço'ya göre, toplanan paranın sarf edilmeyen kısmı vakıfların gelir hanesine kaydedilip umumî gelire sayılacaktı" (2).

Vakıfnâme'yi şematik olarak değerlendirecek olursak aşağıdaki tablo ortaya çıkmaktadır.

2)- Sedat Çetintaş, a.g.e., s.1 ; E.H. Ayverdi, a.g.m., s.41 ; O.Ş. Uludağ, a.g.e., s. 89-90.

GÖREVLİ	SAYISI	MAAŞ		
		NAKDÎ (Günlük)	AYNÎ (Yıllık)	
			Buğday	Pirinç
Baştabip	1	12 gümüş dirhem	20 müd*	4 müd
Tabip	2	8 gümüş dirhem	15 müd	2 müd
Şerbetçi	2	1 gümüş dirhem	12 müd	-
Eczacı	2	2 gümüş dirhem	12 müd	-
Ekmekçi	1	2 gümüş dirhem	12 müd	-
Aşçı	1	2 gümüş dirhem	12 müd	-

Tablodan da anlaşılacağı üzere hiç bir masraftan kaçınılmamış, her türlü imkân fazlasıyla sağlanmıştır (3).

Bu ilk Osmanlı hastahanesinden vakfiyede "dârüşşifâ" ve "maristan" olarak bahsedilmektedir. Sicillerde ise genellikle dârüşşifâ tabirinin kullanıldığı görülmektedir. Zaman zaman bîmarhâne adının da kullanıldığı olmuş, akıl hastahanesi olarak kullanıldığı son dönemde dahi dârüşşifâ olarak anılmaya devam etmiştir (4).

2.2. KAPLICALAR, HAMAMLAR VE ÇEŞMELER

2.2.1. Şehrin Su Şebekesi:

Sağlık konusu içinde temizlik olgusu önemli bir yer tutar. Bu da "su kullanımı" ile yakından ilgilidir. Bursa'nın şehir suları içerisinde hem içmeye hem de kullanmaya elverişli sular bulunmaktaydı. Daha önce yapılmış olan tesisatdan anlaşıldığına göre su yolları 95 bölümden ibaretti. O dönemde künkler taşlarla kapatılarak suların bir evden diğerine geçmesi sağlanmaktaydı. Bu şekilde suyun tüm şehre yayılımı temin ediliyordu (5).

* Batman nev'inden bir ölçek.

3)- bkz. Osman Çetin adı geçen makalesinde Şerbetçi'nin günlük maaşını 2 dirhem göstermektedir. s.123.

4)- Osman Çetin, a.g.m., s.123-124.

5)- Memduh Turgut Koyunlu, *İznik ve Bursa Tarihi*, s.209, Bursa,1935.

Şehir sularını üç önemli kısma ayırmak mümkündür:

a)- Teferruç deposuna gelenler: 2.5 dereceli Kırkpınarlar ile Molla Arap deposundan gelenler (Çölpazarı, Akpınar, Akçağlayan, Devrengeç, İhsan Pınarı, Fındıklı...).

b)- Gökdere: Kendi adını taşıyan vadi etrafındaki suları toplar, süzme havuzundan Maksem'e gelir, bir koluna Mahkeme deposunda biraz Pınarbaşı katıldığından 13 derecedir, diğeri mahallelere gider 5 derecedir.

c)- Pınarbaşı: Menba' Çinkolu yakınındaki Soğucak Pınarı mevkiindedir. Hisar içine sular Pınarbaşındaki Çarşaf'tan taksim edilir.

Kavak, Gökdere'nin batısından Cumhuriyet alanına kadar gelir.

Dolaplı, Kalebahçe, Çukurayazma, Çoban bey, Eşrefler, ve Omurbey'de birkaç ayazma, Kurtbasan Teferrüçten Emirsultana. Fındıklı Köserencilere kadar uzanır, Feyzullah, Abdurrazzak, Hekimşah taşkında, Ahmed Dai Yeşil altından Atpazarı hamamına kadar gider, Davutkadı dökümhâneye kadar gider birkaç ayazma.

Şeyh Hamid ayazması, Alaşar (Ali Şir) Molla Fenari'den itibaren 600 eve kadar ulaşır ve 18 derecedir. Güvem Pınarı Çongara yolundan Alacahırka'ya, Karamehmed aynı semtten Pınarbaşı Mahallesi'ne, Hacı İsmail Çeşmesi, Seyyid Nasır Hıdırlık Mahallesi'ne, Asâ Suyu Alaca Hırka'dan Yoksullar Evine kadar, Sıra Kavaklar Hamzabey, Bahadır, Elvanbeye, gider. Yağcılar Pınarı ve suyu mezbaha, Yeni kaplıca ve civarına gider, Sütlüce'nin bir kolu Atatürk

Köşkü'ne, Kireç ocağı civarında Çifte Çınarlar suyu Çelikpalas'a kadar uzanır.

Çekirge'deki Sular: Cevizdibi Kışlaya, Balıklı Pınar, Hafız Ali, Pınar Mehmed, Sandık Pınarı Eski Kaplıca ve bütün evlere, Saatçılı Çeşme, Sadullah kaynağı un fabrikasına, Karaağaç Ziraat Mektebine, Çakal Dere Acemler değirmenine, Şeker Pınarı, İpekli Pınar.... belli başlı kaynaklardır, içme suyu olarak kullanılırlar (6).

2.2.2. Kaplıcalar

Romalılar zamanından beri Bursa, bünyesinde barındırdığı sıcak su menbaları ile mühim bir kaplıca şehri olmuştur. Bursa'da mevcut olan temizlik ve sıhhat müesseselerini, kaplıcalar ve hamamlar olmak üzere iki kısma ayırmamız mümkündür.

Kaplıcalar, doğal sıcak sulardan faydalanılmak üzere yapılmış olan binalardır. Buralarda sıcak sular ya havuzlarda toplanır ya da musluklardan verilerek halkın hizmetine sunulmuştur. Bizanslıların inşa etmiş olduğu kaplıcalarda tabii sıcak olan şifalı su ile doldurulmuş olan havuzlara girilirdi. Türkler ise bu cins havuzların dışında yıkanmak için ayrıca hamamlar tarzında binalar yapıp kullanmışlardır (7).

Kaplıca suları birçok maden eriyiğini ihtiva etmektedir. Bu sebeble de her kaplıcanın suyu ısı farkı, azlık, çokluk (suyun gür veya az oluşu) bakımından farklıdır. Kaplıca sularında ekseri eriyik halinde bol

6)- Kâzım Baykal, a.g.e., s.123-124.

7)- E. Diez, "Bursa", İ.A, II. cilt, s.818-819.

miktarda kalsiyum vardır. Bunun yanısıra sodyum, potasyum, magnezyum gibi madenler de bulunur. Kalsiyum bevliye, magnezyum hazım üzerinde etkilidir. Bu durum hekimler tarafından da onaylanmıştır ve halen de tedavi usulü olarak kullanılmaktadır. Ayrıca bağırsak, karaciğer, sinir, kemik ... hastalıklarında da olumlu sonuçlar alınmaktadır (8).

Kaplıca sularını azlık çokluk ve sıcaklık derecesi bakımından iki kısımda incelemek mümkündür:

a)- Dişi Sular: Bu tür sular bol akan sıcak sulardır. Sıcaklığı menba'da 48 derecedir. Bir saniyedeki miktarı ise 28 litredir.

b)- Erkek Sular (Horhor suyu): Dişi sulara nazaran hem sıcaklığı hem de miktarı azdır. Menba'da sıcaklığı 38-40 derecedir. Kudreti de saniyede 2.5 litredir (9).

Kaplıcalar hakkında verdiğimiz bu genel bilgilerden sonra, belirtilen dönemler arasında şehrimizde yer alan kaplıcaların ayrıntılı tanıtımına geçiyoruz (bkz. Şekil I).

Eski Kaplıca:

Şehrimizin birinci derecede eski hamamıdır. İbn Batuta, Orhan zamanında Bursa'ya yapmış olduğu seyahati esnasında şehrin dışında yer alan doğal suların Osmanlı öncesinde de kullanıldığını yazmaktadır (10).

Bunun haricinde umumi tarihlerin de doğruladığına göre, milâdî altıncı yüzyılın son yarısı içinde Doğu Roma İmparatorluğu I.Jüstinyen devrinde Çekirge kasabasındaki

8)- A. Arif Kızılyalın, *Bursa Kaplıcaları*, Bursa 1968, s.17.

9)- Hüdâvendigâr Salnâmesi, 1928, s.219-220 ; M.Turgut Koyunlu, *a.g.e.*, s.126-127.

10)- İbn Batuta , *Seyahatnâme*, s.339.

sıcak maden suyunun üzerine herkesin faydalanabileceği gibi bir hamam ve onun da yanına imparator için gösterişli bir saray inşa ettirilmiştir. İmparatoriçe Teodora, zaman zaman maiyeti ile buraya gelip otururdu (11).

Charles Texier'a göre ise mevcut olan kubbenin I. Murad tarafından yaptırılmış olmasına rağmen, binanın çok daha eski tarihlere gittiğidir(12). Yapının günümüze ulaşan bölümünün ise Murad Hüdâvendigâr döneminde yapılmış olduğu, araştırmacıların ortak kanaatidir.

Osmanlı belgelerinin incelenmesi sonucu ortaya çıkan netice I. Murad devrinde, Kaplıca semtinin tamamının padişah vakıfları arasında olduğudur. Yine o dönemde yapılan birçok eserler aynı şahıs tarafından vücuda getirilmiştir (13).

Daha sonraki dönemde II. Bayezid tarafından 917/1511 tarihinde tamir ettirilmiştir. Tamir tarihi dış kapının üzerindeki kitabede belirtilmiştir. Yapılan bu tamir esnasında kaplıcaya camekân adı verilen soyunulacak yer, altına ahır ve etrafına odalar, aşçı, şerbetçi, fütacı* dükkanları yapılmış ve vakf edilmiştir. Hüdavendigâr vakfına günde on iki akçe ücret-i maktua tayin etmiştir.

Kaplıcaya yıkanmak için gelenler ücret vermezlerdi (14).

11)- Kâmil Kepeci, *Bursa Hamamları*, 1935, s.1-3.

12)- Özer Ergenç, *a.g.e.*, s.82.

13)- Özer Ergenç, *a.g.e.*, s.83.

* Fûta: Peştemal, eskiden kullanılan bir çeşit kumaş.

14)- Kâmil Kepecioğlu, *a.g.e.*, s. 2; Kâzım Baykal, *a.g.e.*, s.31.

Kükürtlü Kaplıcası:

Hamam, kadın ve erkeklere olmak üzere iki ayrı bölümden meydana gelmiştir. Kârgir olan binalara daha sonra ahşap ekler yapılmıştır. Murad Hüdâvendigâr, hamamın erkekler kısmını 1586'dan önce parasız yıkanılması için hayrına yaptırmıştır. Kadınlar kısmını ise II. Bayezid yaptırmıştır. Daha sonra II. Bayezid'in torunu Hançerli Fatma Sultan aynı yeri tekrar vakf etmiştir (15).

Kara Mustafa Kaplıca ve Hamamı:

Ünlü Bursa Kaplıcaları içerisinde tarihî değeri, suyunun şifalı özelliği bakımından başta gelenlerden biridir. Tarihi hakkında kesin bir bilgi olmamakla beraber Kanunî Sultan Süleyman'ın veziri Rüstem Paşa'nın evkafı içerisinde görünmektedir. Yapılan çalışmalar ışığında varılan sonuç, bu iki hamamı II. Bayezid'in damadı Kara Mustafa Paşa'nın yaptırmış olduğudur. Daha sonra da Kanunî'nin veziri tarafından alınarak vakf edilmiştir.

Hamam, ahşap camekân olup bir kubbe, iki kurna, ortasında yekpare mermer şadırvan ve bir tarafında yer alan uzun havuzu ile birlikte oldukça zarif bir yapıdır (16).

Yeni Kaplıca Hamamı:

Hamamı, Kanunî Sultan Süleyman'ın veziri Rüstem Paşa yaptırmıştır. İrili ufaklı yedi kubbeye sahiptir. Üstü kurşunla kaplanmıştır. Kurnaları çok fazladır. Büyük banyo üzerindeki çini kitabe 960/1552 tarihini göstermektedir.

15)- Kâzım Baykal, *a.g.e.*, s.33.

16)- Özer Ergenç, *a.g.e.*, s.84; Kâzım Baykal, *a.g.e.*, s.33 ; Kâmil Kepecioğlu, *a.g.e.*, s.35.

Ancak bir başka görüşe göre, Kütüphaneler Genel Müdürü Hasan Fehmi Bey bir yazısında hamamı yaptıranın Bursa Kadısı Molla Arapzade Abdülbaki olduğunu ve Rüstem Paşa'ya takdim edildiğini yazmaktadır. Aynı zamanda binanın Mimar Sinan tarafından İstanbul'da inşa edilen Sultaniye Hamamı'na çok benzediği dolayısıyla de kaplıcanın Mimar Sinan tarafından yapılmış olduğu düşünülmüştür (17).

Yukarıda bahsettiğimiz kaplıcaların haricinde Hüsnü-güzel, Servinaz, Gönlüferah - Cıkcık - Balçık kaplıcaları da vardır (18).

2.2.3. Hamamlar

Türk Milleti'nin hayatında temizliğin yeri büyüktür. Eskiden beri varolan bu özellik tamamen yerleşik hayata geçildiğinde, kurulan şehirlerde meyvasını vermeye başlamıştır. Vücut temizliğinin insan sağlığı açısından vazgeçilmez derecede önemli olduğunu, birçok salgın hastalığın (uyuz, ekzama, mantar...) pislikten kaynaklandığını ve toplum hayatını da ciddi şekilde etkilediğini kavrayan atalarımız bu konuya büyük önem vermişlerdir. Gerek devrin padişahları, gerekse ileri gelen devlet memurları halka hizmet amacıyla birçok hamamlar yaptırmışlardır. Hamamların genel olarak özelliklerine bakacak olursak;

Hamamlar, kaplıcalara nazaran daha farklıdırlar. Yıkanmak için inşa edilmişlerdir. En önemli farkları hamamların suyunun ısıtılarak elde edilmesidir. Bir diğer

17)- Kâzım Baykal, a.g.e., s.33; Kâmil Kepecioğlu, a.g.e., s.19-20.

18)- Kâmil Kepecioğlu, a.g.e., s.45.

özellikleri ise havuzlarının olmamasıdır. Yapı bakımından dört bölümden oluşurlar; soyunma yeri, asıl hamam kısmı, külhan, su deposu.

Soyunma yeri, ahşap olarak inşa edilmiştir. Havuzlu avlusu mermerdir. Bir veya iki katlı soyunma odaları kaplıcalarinkine benzemektedir.

Asıl hamam kısmı kubbenin altıdır. Alttan külhandan gelen sıcaklıkla ısıtılır.

Külhan, hamam suyunun ısıtıldığı özel ocaktır.

Su deposu ise külhanın üzerinde ve yanında durur, hamamın su ihtiyacını karşılar.

Bu tür suyu ısıtılan hamamlar her şehirde olduğu gibi Bursa'da da lüzum görüldüğü mahallede inşa edilmiştir (19).

Aşağıda bu dönem içerisinde yer alan hamamları tek tek ele alarak inceleyeceğiz (bkz. Şekil I).

Çekirge Hamamı:

Çekirge Hamamı'nın, evliya mertebesinde olan bir adam tarafından yaptırılıp vakfedildiği söylenmektedir.

Suyunun şifalı olduğu ve bir çok hastaya faydası olduğu düşüncesiyle Sultan II. Bayezid vakfı tarafından alınıp kiraya verilmiştir. Böylece yıkananlardan para alınmamıştır (20).

Alâettin Bey Hamamı:

Hamam, Osman Bey'in oğlu Alâettin Bey tarafından inşa edilmiştir. Kendi ismiyle anılan caminin batı tarafında kalmaktadır. Bursa'da inşa edilmiş olan hamamların en

19)- A.Arif Kızılyalın, a.g.e., s.16-17.

20)- Kâmil Kepeci, a.g.e., s.3-4.

eskilerindendir. 1519 yılında 3900 akçe ile onarılmıştır ancak, 1573'lerde eski bina olması sebebiyle duvarlarından akrep çıkması yüzünden halkın gözünden düşmüştür (21).

Eski Yeni Hamam:

Orhan Bey tarafından yaptırılmıştır. Eski yeni denmesinin sebebi ise o dönemlerde bir han veyahut hamam yapıldıktan sonra bir yenisi daha yapılırsa önceki eski yeni, ikincisi sadece yeni hamam adı ile anılırdı. Bu hamama da eski yeni denilmesi, Orhan Bey tarafından Aşağı şehirde Hallâclar camiinin yapılması yüzündendir. Halk tarafından oldukça tutulan hamam XVI. yüzyılda günde 15-20 akçeye varan para karşılığı kiraya verilmiştir (22).

Eski Yeni Hamam (Ördekli Hamam):

Hamam Yıdırım tarafından Abdal Mehmed Mahallesi'nde yapılmaya başlanmış, ancak Timur istilası sebebi ile bitirilemeden harap hale gelmiştir. Hamama gelen suyu halk kendi evlerine çevirmiştir. Daha sonraları Çelebi Sultan Mehmed birliği yeniden sağladıktan sonra hamamı tamamlatmış ve oğlu Murad Bey adına vakfetmiştir (23).

Nalıncılar Hamamı:

Bu hamam Bursa'da inşa edilen hamamların ilk üçünden biridir. I. Murad tarafından çift olarak yaptırılmıştır. Timur yenilgisinden sonra Bayezid'in oğullarından Süleyman

21)- Kâmil Kepeci, a.g.e., s.27; Kâzım Baykal, a.g.e., s.67.

22)- Kâmil Kepeci, a.g.e., s.8 ; Özer Ergenç, a.g.e., s.85.

23)- Kâmil Kepeci, a.g.e., s.35 ; Özer Ergenç, a.g.e., s.86 ; Kâzım Baykal, a.g.e., s.114 ; E.Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, İstanbul, 1966, s.476.

Çelebi, vaktinin büyük çoğunluğunu bu hamamda düzenlediği eğlence partileriyle geçirirdi (24).

Yıldırım Hamamı:

Hamam Yıldırım'ın tahta çıkmasından bir yıl sonra 1390 yılında yaptırılmış, imarete vakfedilmiştir (25).

Ali Paşa Hamamı:

Hamam Yıldırım'ın vezir-i azamı Çandarlı Ali Paşa tarafından yaptırılmıştır. Vakfiyesinin 1393 tarihli olması hamamın daha önce yaptırılmış olduğunu gösteriyor. Mimarı ve ne kadara mâl olduğu bilinmiyor. Daha sonraları 1628 senesinde harap olması dolayısıyla Bursa kadısı tarafından Veli Şemseddin Mahallesi'nde oturan Mevlana İbrahim Efendi'ye satılmıştır. Alan zât biraz onardıktan sonra Abdullah Geylani tarikatı için tekkeye çevirmiştir. Bu yüzden de "Hamam Tekke" ismini almıştır (26).

Eynebey Hamamı:

Ulucami yakınlarında Tahte'l-kal'a'da Eynebey çarşısının üst tarafında yer almaktadır. Araştırmacıların bu hamam hakkında verdikleri bilgiler farklılık göstermektedir. Kâmil Kepeci, Eynebey medresesinin Hüseyin Çelebi adlı zât, hamamın ise Ahmed Çavuş adında hayır sever bir vatandaş tarafından yaptırıldığını dolayısıyla de Eynebey ile ilgisi olmadığını yazmaktadır (27). Buna mukabil Ekrem Hakkı Ayverdi ise durumu daha değişik ele alıyor ve binanın Ahmed Çavuş isminde meçhul birine bağlanmasının doğru

24)- Kâmil Kepeci, a.g.e., s.43-44.

25)- Özer Ergenç, a.g.e., s.86.

26)- Kâmil Kepeci, a.g.e., s.29-30.

27)- Kâmil Kepeci, a.g.e., s.22-23.

olmadığını belirterek bozulmamış metinde böyle bir isme rastlanmadığını, hamamın Eynebey'e ait olduğunu ayrıca Bursa'da bir ikinci hamamın daha bulunduğunu yazmaktadır (28).

Yakın tarihli bir çalışmada ise gerçekten Eynebey isimli ünlü bir komutanın varolduğu ve Timur istilasına kadar büyük yararlılıklar gösterdiği belirtilmiş yine aynı çalışmada Kara ya da Küçük Eynebey isimli farklı bir şahsiyetin bir hamamının ve medresesinin bulunduğu da sicillerde rastlanılmıştır (29).

Pınarbaşı Hamamı:

Hamam Hacı Hasanzâde Kadiasker Mustafa tarafından yaptırılmıştır. Ve yine aynı şahsın İstanbul'daki câmiine vakfedilmiştir. Hamamın yeri vakıf kayıtlarında "Zindan Kapısı yakınındaki Yeni Hamam" diye geçmektedir (30).

Kadı Hamamı:

Hacı Hasanzâde Kadiasker Mustafa Efendi yaptırmış ve İstanbul'daki câmiine vakfetmiştir. Bu zâtın Bursa'da iki hamamı vardır. Kadı Hamamı daha önce yaptırılmıştır. Yaptıran şahsın ilmiye mensubu olması hamamın bu isim ile anılmasına sebep olmuş olmalıdır (31).

Demirtaş Hamamı:

Bu hamamı Demirtaş Paşa'nın oğlu Oruç Bey'in yaptırdığı söylenir(32). Ancak Ayverdi, II. Murad devrinde

28)- E.Hakkı Ayverdi, *a.g.e.*, s.22-23.

29)- Özer Ergenç, *a.g.e.*, s.87.

30)- Özer Ergenç, *a.g.e.*, s.93.

31)- Özer Ergenç, *a.g.e.*, s.92.

32)- Kâmil Kepeci, *a.g.e.*, s.21-22.

vefat eden Oruç Bey'in Hisar içindeki Kapamalı Mektep'den başka hayratı olmadığına dikkât çekerek, bu hamamı ve kal'a'daki kendi nâmına olan hamamı vakfetmesinin mantık kurallarına aykırı olduğunu belirtir. Câmi'in yakınındaki bu hamamı taşıdığı Demirtaş isminden dolayı Yıldırım devrine dahil etmeyi daha uygun bulmuştur.

Hamamın kubbesi Osmanlıların II. Murad Devri sonlarına kadar inşa etmiş oldukları en büyük kubbedir. Yapı itibariyle oldukça süslüdür.

Birçok kez satılan hamam, en son Molla Çelebi tarafından mülk edinilmiştir. Hamam bu kişi tarafından tamir edilmiş olmalı ki 20 Cemâziy'ül-Evvel 975 (22 Teşrin-i Sani 1567) de 35940 akçe ile iltizama verilmiştir (33).

Başçı İbrahim Bey Hamamı:

1420 tarihli vakfiyesinin bulunması hasebiyle bu tarihten önce yaptırıldığı anlaşılmaktadır. İstanbul'da Başçı İbrahim Bey Medresesi'nin vakfıdır.

Başçı İbrahim Bey'in 18 kölesinin olduğu ustaları hesabına gündeliksiz çalıştıkları ve bu yolla da İbrahim Beyin oldukça fazla para kazandığı söylenmektedir. Hamam birçok kereler tamir olunmuştur. 1620 yılında da 17826 akçe harcanarak tamamen onarılmıştır (34).

Oruç Bey Hamamı:

Hamam, Hisar'da Omur Bey Mahallesi'ndedir. Vakfiyesi 1420 tarihlidir. Buna göre daha önce yapıldığı anlaşılmak-

33)- E.Hakkı Ayverdi, a.g.e., s.472-473.

34)- Kâmil Kepeci, a.g.e., s.25.

tadır. Oruç Bey Camii'nin yakınındadır. Yine o tarafta yer alan Kapalı Mektebe gelir olmak üzere yaptırılmıştır (35).

Mahkeme Hamamı:

Çandarlı Hayrettin Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa tarafından çift olarak yaptırılmıştır. Kaça yapılmış olduğu ve mimarı belli değildir. Vakfiyesi 1421 tarihlidir ve bu da daha önceki bir tarihte inşa edildiğini göstermektedir.

Bu hamam Mahkeme Mahallesi'nde olduğu için, İbrahim Paşa Hamamı ve Mahkeme Hamamı adları ile anılmıştır. 1512'de günde 10 dirheme, 1624'de ise yıllığı 50 bin dirheme kiraya verilmiştir (36).

Tavuk Pazarı Hamamı:

Muradiye Camii ve imaretinin vakfıdır. II. Murad tarafından 1426'dan önce inşa ettirilmiştir. Belirli dönemlerde kiraya verilen hamam Celali İsyanları sırasında büyük zararlar görmüştür (37).

Emir Sultan Hamamı:

Yıldırım Bayezid zamanında Buhara'dan gelen Emir Mehmed Buharî, Yıldırım'ın kızını alarak ona damat olmuştur. Saygıdeğer bir zât olan Emir Buharî, İstanbul kuşatması sırasında Yıldırım'ın yanında yer almıştır.

Hamam, Emir Sultan adına eşi Hundî Hatun tarafından yaptırılmıştır. Yapılış tarihi belli değildir (38).

35)- Kâmil Kepeci, a.g.e., s.16.

36)- Kâmil Kepeci, a.g.e., s.4-5.

37)- Kâmil Kepeci, a.g.e., s.7-8.

38)- Kâmil Kepeci, a.g.e., s.17-18.

Muradiye Hamamı:

Tek bir hamamdır. 1426 yılında II. Murad tarafından yaptırılmıştır. Türbelerdeki bekçilerin ve dua okuyacakların burada yıkanmasından ötürü "Bekciyan Hamamı" da denilmiştir. Muhtelif defalar tamir görmüştür. Birçok yangın ve deprem geçirmesine rağmen ayakta kalabilmiştir (39).

Omurbey Hamamı:

Timurtaş Paşa'nın oğlu Omurbey tarafından yaptırılan hamam, aynı adı taşıyan camiin güneyinde yer almaktadır. 1454 yılından önce inşa edilmiştir. Hamamın ve camiin kendine mahsus suyu vardır.

Omurbey'in yaşadığı süre içerisinde ilim dünyasına büyük katkıları olmuştur. Vakfiyeler o zamana kadar Arapça yazılmakta iken, ilk Türkçe kitabeyi camiine yazdırmıştır. Osmanlı devrinde bunun haricinde Türkçe kitabeye rastlanmamıştır (40).

Mesih Paşa Hamamı:

Hamam Setbaşı Köprüsü yakınlarındaki "Hoşkadem" ismi ile anılan mahallede yer almaktadır. Yüksek katlı kubbeli, kiremit örtülü işlek ve zarif bir hamamdır. II. Bayezid'in vezirlerinden Mesih Paşa Gelibolu'daki camiine gelir olması için yaptırmıştır. Ancak daha sonraları yanlış olarak hamamın ismi Nasuh Paşa Hamamı diye anılmıştır. Bunun sebebi ise inşaat sırasında Nasuh adlı birinin önce nâzır, sonra da vakfa câbi olmasıdır.

39)- Kâmil Kepeci, a.g.e., s.27-28.

40)- Kâmil Kepeci, a.g.e., s.15-16; Kâzım Baykal, a.g.e., s.135-136.

1477 yılında 43.000 akçe ile kiraya verilmiştir. Buna göre bu tarihten önce yapıldığını söylemek mümkündür (41).

Reyhan Hamamı:

II. Murad'ın harem ağalarından Reyhan Paşa, Yenişehir'de yaptırdığı zaviyesine gelir sağlamak üzere bu hamamı yaptırmıştır. 1478 yılından daha önce yapılmıştır. 1484'de 24 dirheme, 1570'de de 11 akçeye kiraya verilmiştir (42).

Çakır Hamamı:

II. Murad zamanında Bursa'da Subaşılık yapan Abdullah oğlu Çakır Ağa tarafından, İstanbul-Silivri'de yer alan zaviyesine gelir getirmesi için inşa ettirilmiştir. Mimarının Fatih'in mimar başısı olan Ayas Ağa olduğu söylenmektedir. 1484-1494 tarihli iki vakfiyesi vardır (43).

Davut Paşa Hamamı:

Hamamı, II.Bayezid'in veziri Davut Paşa yaptırmıştır. Fatih zamanında Anadolu Beylerbeyliği yapmış olan zât, Rüstem Paşa'dan sonra Türkler'in en zenginlerindendi. Muhtelif yerlerde hayır kurumları vardır. Bu hamamı da 1485 tarihinde, İstanbul'da yaptırmış olduğu cami, imaret, medrese, mektep ve çeşmelerine vakıf olması düşüncesiyle inşa ettirmiştir (44).

İbrahim Paşa Hamamı:

Hamam Çandarlı'lardan Sadrazam Halil Paşa'nın oğlu ve Bursa Subaşısı İbrahim Çelebi tarafından 1485 yılından önce

41)- Kâzım Baykal, a.g.e., s.90; Kâmil Kepeci, a.g.e., s.41-42.

42)- Kâmil Kepeci, a.g.e., s.30-31.

43)- Kâmil Kepeci, a.g.e., s.36-37.

44)- Kâmil Kepeci, a.g.e., s.39-40.

inşa ettirilmiştir. Zekî bir adam olduğu halde babasının durumu yüzünden birçok iftiralara maruz kalmıştır.

1485 yılında kızı Hâce Hatun hamamı 410 akçe ile kiraya vermiştir. 1569'da 1950 akçe ile, 1620'de 3534 akçe ile 1642 tarihinde ise büyük ve küçük kubbesi ve seksen camı 65.050 akçe ile mütevellisi olan Molla Fenari evlatları tarafından onartılmıştır (45).

Yeşil Hamamı:

Hamamın Yeşil'de yer almış olması Çelebi Mehmed tarafından yaptırılmış olabileceği kanısını uyandırıyor da, hamamı yaptıran zât Bedrettin adında birisidir. Buna, Köse Bedrettin, Köse Türbedar, Köseç Ali Paşa da derlerdi. Hamamın suyu devrengectir. 1620, 1633, 1681'de tamir görmüştür (46).

Muallim-zâde Hamamı:

Hamam, Davut Efendi Mahallesi'ndedir. 1490 tarihinden önce yapılmış çift ve güzel bir hamamdır. Mimarı ve yapıya harcanan para belli değildir. Muallim-zâde Ahmed Efendi Kazasker olduğundan hamama Kadı Hamamı da denilmektedir.

Celâli isyanları sırasında harap olmuştur. Bundan sonra müteaddid defalar tamir görmüştür (47).

Alboyacılar Hamamı:

Hamamı yaptıran Efdal-zâde diye anılan Hamîdüddîn Efendi'dir. Ulemâdan olan Efdal-zâde, Fatih devrinde önce Kaplıca daha sonra da Muradiye müderrisi olmuştur (48).

45)- Kâmil Kepeci, a.g.e., s.5-6.

46)- Kâmil Kepeci, a.g.e., s.9-10.

47)- Kâmil Kepeci, a.g.e., s.14-15.

48)- Özer Ergenç, a.g.e., s.90.

Hamam, Kara Şeyh, Efdal-zâde, Efdaleddin, Küşteri, ve Alboyacılar Hamamı isimleriyle de anılırdı.

Bursa'nın geçirdiği yangın ve depremlerin hepsini görmüş ancak hiçbirşey olmamıştır. Atatürk Caddesi'nin genişletilmesi sırasında dinamit koymak suretiyle büyük güçlükler çekilerek yıkılmıştır. Binanın bu derece sağlam oluşu dikkât çekicidir.

Alboyacı dükkânlarının bulunduğu cadde üzerinde oluşu, bu isim ile anılmasına sebep olmuştur (49).

Çömlekçiler Hamamı:

1496 yılında Bursa'ya gelen Molla Fenari'nin oğullarından Yusuf Balî'nin oğlu Ali Paşa tarafından iki hamam yaptırmıştır. Biri Çömlekçiler diğeri de Haydarhâne Hamamı'dır.

Çömlekçiler Hamamı'nın bulunduğu mahalle Kazoğlu Mahallesi'dir. Günümüzde Balıkhâne olarak kullanılan yerdir. 1560 ve 1680 yıllarında onarım görmüştür (50).

Haydarhâne Hamamı:

Konevî denilen Konyalı Oğlu Mahallesi'ndedir. 1511 yılında 15, 1520'de 11 ve 1523'de de 16 akçe gündelik ile kiraya verilip bir çok defalarda onarım görmüştür (51).

İncirlice Hamamı:

1497'de Bursa'da ölen Alâettin Ali Efendi tarafından yaptırılmıştır. Kendisi Fenari Ahmet Paşa'nın kardeşidir.

49)- Kâmil Kepeci, a.g.e., s.38-39.

50)- Kâmil Kepeci, a.g.e., s.32.

51)- Kâmil Kepeci, a.g.e., s.33.

1488'de 65 akçe gündelik ile kiraya verilmiştir. Birkaç kez yanıp yıkıldıysa da tamir edilmiştir (52).

Şengül Hamamı:

Hamam, Ulucami'nin kuzeyinde yer alan küçük ve tek hamamdır. Ulucami'nin vakfıdır. Yavuz tarafından yapılıp vakf edildiği söyleniyorsa da doğru değildir. 1507 yılında 16 akçe gündelikle kiraya verilmiştir. 1717 yılında da 22.576 akçe ile tam bir onarımdan geçirilmiştir (53).

Hançerli Sultan Hamamı:

Hamam, II. Bayezid'in oğlu Sultan Mahmud'un kızı Hançerli Sultan tarafından 1524 yılında yaptırılmıştır. Kendisinin Bursa'daki bayındırlık işlerinde büyük hizmetleri görülmüştür.

Hamam, Pir Emir köyünün kuzeyinde ve Musa Baba denilen yerin doğusundadır. İlk yıllarda 25 akçe ile kiraya verilmiş, daha sonraları o bölgeler gözden düşüncü işlemez hale gelmiştir (54).

Kiremitçi Hamamı:

Kiremitçi Camii yakınındadır. Kiremitçi-zâde Sinan Bey'in vekili Yahşi ile Aptullah Oğlu Mehmet arasında 90 bin akçeye yapılması için 1543 tarihinde sözleşilmiştir.

Hamam 1601 yılına kadar işlemiştir. Ancak bu sene içerisinde hamamda vukua gelen olay, hamamın gözden düşmesine sebep olmuştur (55).

---

52)- gös.yer.

53)- Kâmil Kepeci, a.g.e., s.31.

54)- Kâmil Kepeci, a.g.e., s.24.

55)- Kâmil Kepeci, a.g.e., s.25-26.

Hallâclar (Cullahân) Hamamı:

Orhan Gazi tarafından yaptırılmış olan hamam, kalede yer alan Manastır Medresesi'ne vakfedilmiştir. Günümüzde ise Koza Hanı'nın batı tarafında yer alan Uzun Çarşı'dadır (56).

Kaygan Hamamı:

Çelebi Mehmed'in kızı Selçuk Hatunun eşi Koca Mehmed Paşa tarafından yaptırılmıştır. Mehmed Ağa, Dülgerler, Ağaçcılar Hamamı diye de bilinmektedir. Aynı adlı camiinin güney tarafındadır (57).

Atpazarı Hamamı:

Ahmed Dai ile Tatarlar arasında yer alan hamam, Emir Sultan vakfıdır. Yaptıranı ve tarihi kesin olarak bilinmemektedir (58).

2.2.4. Çeşmeler

Bursa şehrinin kuruluş itibariyle Uludağ'ın eteklerinde olması, su bakımından oldukça geniş bir potansiyele sahip olmasına neden olmuştur. Evliya Çelebi "elhasıl Bursa sudan ibarettir" (59) diyerek bu bölgenin su bakımından ne kadar zengin olduğunu anlatmak istemiştir.

Suyun şehirde bu şekilde bol oluşu hayır severler tarafından çok sayıda çeşme ve hamam yapılmasına sebep olmuştur.

Kâmil Kepecioğlu, Bursa Kütüğünde şehre 60 civarında suyun geldiğinden bahsederek, bunların içerisinde en çok

56)- Özer Ergenç, a.g.e., s.84.

57)- Özer Ergenç, a.g.e., s.89.

58)- Kâzım Baykal, a.g.e., s.128.

59)- Evliya Çelebi, a.g.e., s.20.

"Müftü Suyu" denilen Abdülaziz Efendi'nin, Uludağ'dan getirtip şehre dağıttığı su üzerinde durmuştur. Bu su iki hamama (Şengül Hamamı ve Eski Yeni Hamam), 4 şadırvana (Ulucami, Kaygan Camii ve Şengül Hamamı Şadırvanları) çok sayıda mahalle camii, mescidi, tekke ve hanına ulaşmıştır (60).

Şehirde o dönem içerisinde yer alan çeşmelerin sayısı hakkında kesin bir bilgiye ulaşamıyoruz. XVII. yüzyılda Bursa'ya ziyarete gelen Evliya Çelebi çeşme sayısını 2060 olarak göstererek, Şeyhülislâm Menfî Aziz Efendi'nin 200 adet çeşme yaptırdığını yazmaktadır (61).

Bizim belirtilen dönem içerisinde şehirde muhtelif mahallelerde yer alan çeşmelerden tespit edebildiklerimiz aşağıda verilmiştir:

Hüdâvendigâr Camii Çeşmesi; camiin batı bitişiğindedir, cami yapısının eskiliğini göstermektedir. Son zamanlarda tamir edilmiştir (62).

Muradiye'de medresenin batısında, köşede büyük kemerli tuğla işçiliği ile yapılmış medrese devrinin özelliklerini taşıyan bir çeşme bulunmaktadır (63).

Eski bir çeşme, Azep Bey yolu başındadır. Büyük bir kemer, cebhe ve kemerde birkaç tane dağınık çiniyle tuğla ve kemeri tamamen Murad devri eseridir (64).

Helvacıoğlu Çeşmesi (65).

60)- H.Basri Öcalan, "Şer'îye Sicillerine Göre Bursa'da Sosyal Hayat", *Yedi İklim*, 5. cilt., sayı:40, s.78-83.

61)- Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s.19.

62)- Kâzım Baykal, *a.g.e.*, s.29.

63)- Kâzım Baykal, *a.g.e.*, s.39.

64)- Kâzım Baykal, *a.g.e.*, s.43.

65)- Kâzım Baykal, *a.g.e.*, s.68.

Alaaddin Camii Çeşmesi, dış kapı yanında büyük Osmanlı kemeri altındadır. Yanında da büyük bir çınar vardır (66).

Hoca Ali-zâde Çeşmesi, camii'nin dış kapı bitişiğindedir. Sonradan yenilenmiş ve mermer bir plakaya kitabe yazılmıştır. Hüdâvendigâr Eyaleti Müşiri Paşa'nın zevcesine ait olduğu bildirilmektedir (67).

Hacılar Camii Çeşmesi, camiin hemen önündedir. Mermer olan büyük taşındaki kitabesinde Şible-zâde Mehmed Efendi'nin yaptırdığı ifade edilmektedir (68).

Kapan Hanı'nın kapısı altında, güzel demir parmaklıklı suyu bol olan bir çeşme yer almaktadır (69).

Selçuk Hatun Camii Çeşmesi, avlının batı dışında köşede bulunan iki çeşme ve büyük kemerlerden meydana gelmiştir. Tuğladan yapılmış olan bu sivri Osmanlı kemerlerinde ki çeşmelerden biri yok diğeri de terkos olmuştur (70).

Timurtaş Oğlu Omurbey Camii'nin avlısının batı güneyinde, dış yüzde sadece bir çeşme bulunmaktadır. Ayna taşı yerine yerleştirilmiş mermer taşa kabartma kitabesinde "Hacı Omurbey bin Timurtaş sene 931/1524 yazılıdır (71).

Abdürrezzak Türbesi önünde eski bir çeşme yer alır (72).

66)- Kâzım Baykal, a.g.e., s.67.

67)- Kâzım Baykal, a.g.e., s.88.

68)- Kâzım Baykal, a.g.e., s.91.

69)- Kâzım Baykal, a.g.e., s.96.

70)- Kâzım Baykal, a.g.e., s.128.

71)- Kâzım Baykal, a.g.e., s.112.

72)- Kâzım Baykal, a.g.e., s.144.

Muallim-zâde Hamamının kuzeyinde yer alan çeşmenin kemeri ve üzerindeki rozetleri oldukça zarifdir. Suyu hamamdan gelir önünde çınar vardır (73).

Yıldırım Hamamı yapıldıktan sonra kendisi akçağlayan suyunu (üç değirmen çevirecek kadar bol imiş) büyük kemer ve duvarlar yaparak hamama getirmiş, artanı da çeşmeler yaparak mahalleye dağıtmıştır (74).

---

73)- Kâzım Baykal, a.g.e., s.153.

74)- Kâzım Baykal, a.g.e., s.157.

III. BÖLÜM: BURSA ŞEHRİNDEKİ SAĞLIK KURUMLARININ İŞLEYİŞİ

3.1. İDARİ GÖREVLİLER

3.1.1. Muhtesib

Bu görevlinin günümüzdeki manasıyla belediye ile ilgili işlerden sorumlu olduğunu ve oldukça geniş yetkilerle donatıldığını, birinci bölümde yer alan İdarî Yapı bahsinde ayrıntılı olarak incelemiştik.

Muhtesib, iktisadî hayat içerisinde bulunan Esnaf Teşkilâtı ile yakından ilgiliydi. Esnafın kontrolü, işyeri açma ruhsatı..v.s gibi işler, kendisinin sorumluluğu altındaydı. Sağlık meseleleri ile olan ilgisi ise Cerrah, Kehhâl gibi serbest çalışan meslek erbâbının da diğer üretici meslek gurupları gibi değerlendirilip esnaf teşkilâtı içerisinde yer almasıdır⁽¹⁾. Durumun bu şekilde oluşu Cerrah, Kehhâl gibi serbest meslek erbabını Muhtesib'in denetleme sahasına sokmuştur. Zaman zaman İhtisap Kanunnâmeleri'nde de rastladığımız şekliyle Muhtesib, özellikle salgın hastalıklar söz konusu olduğunda duruma müdahale etmiş, hekim ve hastaların durumu ile yakından ilgilenmiştir. Özellikle cüzzam, veba... gibi bulaşıcı hastalıklara yakalanan şahısları, halktan uzaklaştırmak amacıyla özel yerler tahsis ederek karantinaya almış ve hastalığın yayılmasını önlemiştir⁽²⁾.

1)- Özer Ergenç, a.g.e., s.217.

2)- Ziya Kazıcı, a.g.e., s.220-221.

3.1.2. Hekimbaşı (Hekim-i Evvel)

Hekimbaşı'lık Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk kez XV. yüzyılda görülmeye başlanmıştır. Yıldırım Bayezid yaptırmış olduğu Dârüşşifâ'ya ilk olarak Hoca Tabib ünvanıyla meşhur olan Hüsnü Efendi'yi hekimbaşı olarak atamış, gerekli olan teveccühü de göstermiştir. Bu tarihlerden itibaren hekimbaşılık, Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde mühim bir yer arz etmeye başlamıştır. Bu memuriyette görev alan şahısların konumları beşyüz akçeli bir kadı'nınkine denk idi. Bu sebeble hekimbaşılığa atananlara XVIII. yüzyılın ilk dönemlerine kadar sadrazamlar, daha sonraları ise Darüssâde Ağaları, padişah tarafından hediye edilen bir kürk giydirirlerdi. Hekimbaşı yazışmalarını sadrâzam ile yapardı. Yazışmalar sırasında kendisine gönderilen fermanlarda âdaba uygun olarak kullanılan elkâb ise şöyleydi: "A'lemü'l-hukemâ'i'l-hâzikîn, ahzaku'l-etibbâi'r-râsihîn, Calinosu'z-zamân, Bukrâtü'l-evân mürevvihu'l-ervâh ve'l-ecsam, müzîlü'l-emrâzi ve'l-eskâmü'l-muhtassu bi-mezîd-i, inâyeti'l-meliki'l-âlâ südde-i saâdetimde reisü'l-etibbâ olan.... dâme hazâkâtuhu". Söz konusu olan elkâb, günümüz Türkçesiyle şu şekilde ifade edilebilir: "Hekimlerin en bilgini, makamını hak etmiş zamanın Galinos ve Hippokrat'ı, dertlere deva bulan, hastalara şifa veren, Allah'ın sevgisini kazanmış hâzık hekimbaşıya"⁽³⁾. O yüzyıllarda Hekimbaşı'nın yetkileri günümüzdeki Sağlık Bakanı'nın yetkileri ile hemen hemen aynıydı. Sağlık personelinin atamalarında kendisinin önerileri alınırdı. Savaş zamanında

3)- Osman Şevki, *Beşbuçuk Asırlık Türk Tabâbeti Tarihi*, s.167, Ankara 1991.

ordunun hekimbaşılığını, gerektiğinde de adli tabiblik görevini yaparlardı. Bilirkişiler hassa hekimleri arasından seçilirdi. Hekimbaşı'ların geçimlerini sağlamaları için arpalık tahsis edilirdi. Sarayın husûsî tabibi olmaları yanısıra, aynı zamanda da tıbbî müşaviriydiler. Bu meziyetlerinden dolayı da memlekette mevcut olan tabibler içerisinde en yüksek makama sahiptiler(4).

3.2. HEKİMLER

İnsan sağlığının değeri ve korunması farklı dönemlerde ve farklı toplumlarda her zaman önemli bir yere sahip olmuştur. Bu durumu, muhtelif zaman ve yerlerde yapılmış olan dârüşşifâ, bimârhâne, tâbhâne gibi yapılar doğrulamaktadır. Yapılan çalışmalar, tıp tahsili yapmak isteyen öğrencilerin, uzun yıllar boyunca adı geçen hastahanelerde yer alan kliniklerde ya da usta - çırak ilişkisi içerisinde yetiştirildiklerini ortaya koymaktadır. Ancak incelediğimiz yüzyıllarda tıp tedrisi yapan medreselerimiz ülke çapında yaygın değillerdi. Devlet, artan hekim ihtiyacını karşılamak için farklı yollara başvurmuştu. Bu yolların başında ise ülke dışına öğrenci göndermek geliyordu. Aynı yüzyıllarda doğuda yer alan Mısır, Suriye, İran ve Irak bölgenin en önemli bilim merkezleri idi. Osmanlı topraklarına katıldıkları devre kadar da birçok Anadolu çocuğu bu merkezlerde tıp eğitimi görmüşlerdir. XIV. yüzyıl hekimlerimizden Germiyanlı Ahmedî, Konyalı Hacı Paşa ve XVII. yüzyıl hekimbaşlarından Emir Çelebi gibi değerli hekimler bu gurubun içerisinde sayılabilir(5).

4)- Ayşegül Demirhan, *Kısa Tıp Tarihi*, s.144, Bursa, 1982.

5)- Bedî N. Şehsuvaroğlu, *Türk Tıp Tarihi*, Bursa 1984, s.22-23.

Bunların dışında Mısır, İran, Maveraünnehir ve Hindistan'dan gelen veya davet edilen Müslüman, yerli yahut Avrupa'dan gelen Müsevî ve Hristiyan hekim, cerrah ve kehhâller saray, ordu, resmî müessese ve medreselerde vazife aldıkları gibi serbest olarak da çalışmaktaydılar. Hekimlik öğrenmek isteyen, fakat tıp medreselerinde ve hastahanelerde tıp tahsil etmek imkânından mahrum olanlar serbest hekimlere veya mütetabiblere çıraklık ederek hekim olurlardı. Tıp tedris edenlerle hastahane hekimleri, telif ve tercüme kitaplarından öğrendiklerine, kendi tetkik ve tecrübelerinin neticelerini de ilave ederek hastalarını tedavi ederler; talebe veya mülâzimlere tabâbeti öğretirlerdi (6).

İncelediğimiz dönem Osmanlı Bursa'sında görmüş olduğumuz önemli bir özellik ise uzmanlık gerektiren hekimlik, cerrahlık, kehhâllik gibi meslek mensuplarının usta-çırak anlayışı içerisinde yetişmeleri ve meslekî bilgilerini hırfet düzeni içerisinde öğrenmeleridir. Bu şekilde yetişmiş olan ve serbest hekimlik yapan kişiler, esnaf teşkilâtı içinde yer almışlar ve esnaf kurallarına bağlı olarak çalışmışlardır (7).

Araştırma konumuz olan yüzyıllarda Bursa şehrindeki Dârüşşifâ'da görev alan tabiblerin bir kısmı da bu yolla yetişmiş kişilerdi. Dârüşşifâ'nın aynı zamanda Dâr-üt-tıb adıyla da anıldığı, dolayısıyla da tıp eğitimi yapılmış olduğu Osman Şevki ve bir kısım müellif tarafından

6)- Rıfki Melul Meriç, "Osmanlı Tabâbeti Tarihine Ait Vesikalar I., Cerrâhlar - Kahhâller", *Tarih Vesikaları*, Yeni Seri I.Cilt., sayı:16 1955,s.28.

7)- Özer Ergenç, a.g.e., s.217.

doğrulanmaktadır. Oysa Adnan Adıvar, Bursa Evkaf Arşivi'nden çıkarılan 15 Ramazan 802 tarihli vakfiyede öğretime ait kayıt olmadığını, ancak eski zamanlarda her yerde olduğu gibi burada da usta hekimlerin çırak yetiştirmiş olabileceklerini belirtmektedir(8).

Dârüşşifâ'ya atanan ilk başhekim, Hoca Tabib ünvanı ile meşhur ve İran'da yetişmiş olan Tabib Hüsnü idi. Yıldırım, tabibleri çok seven bir padişahı. Hoca Tabib'i ilk sağlık kuruluşuna hekimbaşı yaparak dolgun ücretle gönlünü aldığı gibi Setbaşı'ndaki güzel bir mahalleye de Hoca Tabib ismini vermişti. Tesbit edebildiğimiz kadarıyla Dârüşşifâ'da görev yapmış hekimler ise şunlardır:

Geredeli İshak b. Murad;

1390 yılında Müntahab-ı Şifa adlı bir tıp kitabı yazmıştır. Bazı müelliflere göre Bursa Dârüşşifâ'sında hasta bakmıştır(9).

Hekim Ahmedî;

Kütahya'lı, hem doktor hem şairdir. Mısır'da medrese eğitimi görmüştür. Yıldırım Bayezîd, Emir Süleyman ve Çelebi Mehmed'e hekimlik yapmıştır. En önemli kitabının Tarvih al-Ervah olduğu söylenmektedir. Bu eser, pratik tıp ve ilaçlardan bahsetmektedir(10).

Hekim Şeyhî;

Germiyanlı, hem şair hem de hekim olan ünlü bir bilginidir. Osmanlı Sarayı'nda hekimlik yapmıştır. Çelebi Sultan Mehmet'in sinirsel krizlerini tedavi etmiştir. Bursa

8)- Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1970, s.22.

9)- Ayşegül Demirhan, a.g.e., s.141.

10)- Ayşegül Demirhan, a.g.e., s. 142.

Dârüşşifâ'sında hekimlik yaptığı sanılmaktadır. Bazı kaynaklara göre ise Osmanlı'nın ilk hekimbaşısıdır(11).

İbn Şerif;

Yadigâr adlı tıp kitabı çok önemlidir. Kitapta hijyen, hastalık belirtileri, farmakoloji ve tedaviden söz edilmektedir. Bursa Dârüşşifâ'sında çalıştığı söylenmektedir (12).

Acem Ali Çelebi;

Tebriz'de doğmuştur. Bursa'da reis'ül-etibba olmuştur. Vefatından sonra Üftâde Câmiî civarına defn edilmiştir(13).

Ağazâde Tabib Mehmed;

Bursa'da Saray Ağası Mustafa Bey'in oğludur. Musikîşinas ve tabiptir. Dârüşşifâ'da ikinci tabip olmuş, 1058'de ölmüştür (14).

Kemankeş Muslî;

Bursa Dârüşşifâ'sında çalışmıştır(15).

Ağazâde Nakşî;

Bursa'da Padişah Sarayı Ağası Mustafa Bey'in oğludur. Ağazâde Nakşî diye ün yapmıştır. Tabip olmak için çok çalışmış, buna da muvaffak olmuştur. Mesr-i Taytus eczasını yapmak için çok uğraşmıştır. 1056 senesinde (m.1646) sefer ayının onuncu günü Bursa'da vefat edip, Irgandı köprüsü civarında Kurtoğlu mezarlığına gömülmüştür(16).

11)- gös. yer.

12)- Ayşegül Demirhan, a.g.e., s. 143.

13)- Nazım Yücelt, Tarihte Bursa, Bursa 1948, s. 35.

14)- Uludağ Bursa Halkevi Dergisi, "Baldırzâde Tarihi", Kasım-Aralık, 1947, sayı: 86, s. 23.

15)- Osman Şevki Uludağ, a.g.e., s. 90.

16)- gös. yer.

Vefa Çelebi;

959/1552 tarihinde Dârüşşifâ'da hekimbaşı olarak çalışmıştır(17).

Mehmet Çelebi b. Süleyman;

1003/1559'da Dârüşşifâ'da hekimbaşılık görevinde bulunmuştur(18).

Sa'di;

1051 tarihinde ölümüne kadar yevmî yirmibeş akçeden birinci tabip olarak Dârüşşifâ'da çalışmıştır(19).

Mehmet;

1051 tarihinde yevmî yirmibeş akçe ile Dârüşşifâ'da birinci tabip olarak göreve başlamıştır(20).

Ramazan Efendi;

1073/1663 tarihinde yevmî yirmibeş akçe ile Dârüşşifâ'da birinci tabip olarak hizmet vermiştir(21).

XVII. yüzyılda Ömer Şifâî Dede, XVIII. yüzyılda ise Ali Münşî gibi değerli hekimleri de Dârüşşifâ'da görmek mümkündür.

3.3. DİĞER GÖREVLİLER

Daha önceki bölümlerde de belirttiğimiz gibi Dârüşşifâ, 15 Ramazan 802/12 Mayıs 1400 tarihinde kurulduğu zaman vakfiyesinden anlaşıldığı üzere; 1 Baştabib, 2 Tabib, 2 Şerbetçi, 2 Eczacı, 1 Aşçı, 1 Ekmekçi olmak üzere dokuz görevliden ibaretti. Dönem şartları göz önüne alındığında

17)- Osman Çetin, a.g.m., s. 125.

18)- gös. yer.

19)- gös. yer.

20)- gös. yer.

21)- gös. yer.

bu görevlilere ayrılmış olan tahsisat oldukça dolgun idi. İlerleyen dönemlerde artan ihtiyaca mukâbil Dârüşşifâ ile ilgili kadrolara yenilerinin eklendiği, böylece görevli sayısının da zamanla arttığı görülmektedir. Mevcut kadroya ek olarak cerrah, vekil-harç, kâtip, kilârî, ferraş, bevvab ve imam kadroları ihdâs edilmiştir. XVII. yüzyılda ise görevli sayısı gassâl, câmeşuy, mühürdâr ve bazârî ile 18'e çıkmıştır(22).

Vakfiyede belirtilen görevliler ile daha sonra eklenenler birleştirildiğinde, 1073/1662 yılında hastahane görevlileri ve kadro sayıları tahminen şu şekildedir;

Baştabib	1	Vekilharç	1
Tabib-i Evvel	1	Kayyûm (mütevelli)	3
Tabib-i Sâni	1	Kâtip	1
Cerrah	2	Kilârî (ambar memuru)	1
Kehhâl(göz tabibi)	1	Câmeşûy (çamaşırı)	1
Eczacı	2	Gassâl (ölü yıkayıcı)	1
Şerbetçi	2	Bevvâb (kapıcı)	1
Aşçı	2	Mühürdâr	1
Ekmekçi	1	Bazârî (mübayaa memuru)	1
		İmam	1

Toplam: 25

Dokuz kişiyle başlayan görevli sayısının ilerleyen yıllarda bu şekilde artması, hastahanenin muazzam bir gelişme gösterdiğini, bu gelişmeye paralel olarak da yeni görevlilere ihtiyaç duyulduğunu ortaya koymaktadır(23).

22)- Osman Çetin, a.g.m., s. 124-128.

23)- Osman Çetin, a.g.m., s. 129.

Dârüşşifâ'da müteferrik hizmetleri yürüten görevliler de tıpkı tabip, cerrah, kehhâller gibi berat ile atanmaktaydılar. Görevlilerin maaşları vakfiyeye göre yevmiye hesabı ile gümüş dirhem olarak nakden ödenecek, ayrıca yeni vâkıfın şartı olarak her sene bir miktar buğday ve piriñç verilecekti. Ancak ilerleyen yıllarda ödemelerin bu düzen içerisinde yapılmadığı gözlenmektedir. Bu şekildeki dalgalanmalar ise Dârüşşifâ'nın belirli dönemlerde mâlî sıkıntı içerisinde girdiğini anlamamıza yardımcı olmaktadır. Görevlilerin maaşlarındaki bu artma ve eksilmelerin bir diğer sebebi ise aynı olarak verilen buğday ve piriñç miktarının eksiltilmesi, arttırılması veyahut hiç verilememesidir(24).

3.4. DÂRÜŞŞİFÂ'DA HASTALARIN KONUMU

Yıldırım Bayezid tarafından yaptırılmış olan Dârüşşifâ, o zamanın şartları gözönüne alınırsa gayet güzel imkânlar ile donatılmıştı. Vakfiyesinden anlaşıldığına göre sağlanmış olan bu imkânlar, sadece Dârüşşifâ'nın uzun süre idamesini sağlamak için değil, aynı zamanda bu tesisde tedavi görecekt hastalar için de geçerliydi. Yine vakfiyeden öğrendiğimize göre hastaların ihtiyaçlarına, yaşelerine hergün şehirde geçer paranın kıymetine göre, 260 dirhem sarf edilecekti ki, bu da senevî 93600 dirhem demekti. Yine hastalar için her gün dörtte bir kile piriñç verilecekti. Bunun tutarı da belediye kilesi ile 90 kile idi. Bütün bunların haricinde ise hastalara kâfi gelecek miktarda ekmeğ verilecek, ekmeğde miktar aranmayacaktı(25).

24)- Osman Çetin, *a.g.m.*, s. 131-132.

25)- Sedat Çetintaş, *Bursa Dârüşşifâ'sı*, İstanbul 1952, s.1.

Vakfiyede yer alan bu maddeler bir ölçüde incelediğimiz yüzyılda insan sağlığına verilen değeri ortaya koymaktadır.

Dârüşşifâ bir vakıf müessesesi idi. Dolayısıyla de hizmetler ücretsiz yapılmaktaydı. Hastaların her türlü tedavi giderleri vakıf tarafından karşılanıyordu. Dışarıda sürdürülen sağlık hizmetleri ise ücretli idi. Alınan ücret miktarı hususunda 10 Zilkâde 1156 / 26 Aralık 1743 tarihli bir kayıтта rastlanan bilgiye göre Seyyid Recep b. Mehmed'e yevmî 25 akçe cerrah bahâsı verildiği kaydedilmiştir(26).

İncelenen belgelerde hekim-hasta ilişkilerinin günümüzdeki uygulamalara benzediği görülmektedir. Hekimler, cerrahî müdahalelere girmeden önce, beklenmedik şekilde sonuçlanma ihtimalini gözönüne alarak, hastalardan rızalarını belirten vesikalar istemişlerdir(27).

3.5. SAĞLIK KURUMLARININ EKONOMİK GELİRLERİ

Dârüşşifâ'nın kuruluş amacı, sosyal sağlık hizmetlerini yerine getirmek, ülkenin şiddetle ihtiyaç duyduğu hekimleri yetiştirmektir. Amacına uygun olarak işleyebilmesi için yeterli gelir kaynaklarına sahip olması gerekiyordu.

Bu düşünce ile yola çıkan Yıldırım Bayezid, Dârüşşifâ'yı uzun yıllar halka hizmet vermesi için çok zengin kaynaklara bağlayarak vakf etmişti. Vakf edilen kaynaklar arasında köyler, mezralar, nehirler, çayırlar, bağ ve bahçeler, tarlalar, bu arazide kullanılmak üzere hayvan sürüleri, dükkânlar, köleler, bağcılar, hizmetçiler ve dokuma evleri vardı. Ayrıca vakıfların tamiri için hergün vâridattan yirmi dirhem ayrılacak, sene sonunda yapılacak

26)- Osman Çetin, a.g.m., s. 141.

27)- Osman Çetin, a.g.m., s. 140.

bilançooya göre, toplanan paranın sarf edilmeyen kısmı vakıfların varidat hanesine kaydedilerek umumî gelire katılacaktı (28).

Vakıfnâme şartlarına göre korunmuş olan Dârüşşifâ çok uzun yıllar halka hizmet vermiştir.

---

28)- Sedat Çetintaş, a.g.e., s. 1; O. Şevki Uludağ, a.g.e., s. 89.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: TIP YAZMALARINA GÖRE XV.- XVI.

YÜZYILLARDA BURSA ŞEHRİNDEKİ TIBBÎ DURUM

4.1. HASTALIK ÇEŞİTLERİ:

Hastalık çeşitlerine girmeden önce, dönem tıp adamlarının insanları nelere göre "hasta" olarak değerlendirdiklerini bilmemiz gerekmektedir.

Tabâbette "Anasır-ı Erbaa"(dört unsur)'nın görevi çok önemli kabul edilmekteydi. Tabâbet fikri "burûdet, harâret, yübûset, rutûbet" (soğukluk, sıcaklık, kuraklık, ıslaklık) ve karşılıkları "hava, ateş, toprak, su" dan ibaret dört unsurun kanunlarına ve ilaçların normal nitelikleri ve iyileştirici nitelikleri de bu dört unsur üzerine kurulmuştu. Hastalığın çıkması bedendeki su veya katı unsurların bozukluğuna dayandırılmakta veyahut bedenin harâret ve burûdetinde aranmakta idi. Dünyanın bütün tabipleri böyle düşünüyorlar ve bunun üzerine de birçok nazariyeler kuruyorlardı.

Dikkâte şâyân olan ise belirtilen yüzyıllar arasında kimliğini yeni yeni kazanmaya başlayan Osmanlı tabiplerinin, tabâbeti bölen ve bir takım safsatalara dayanan fikirlere itibar etmemiş olmalarıdır. Onlar tüm bunların dışında akla ve mantığa uyan bir tabâbeti vücuda getirmişlerdir. Bu tabâbet yukarıda da bahsedildiği gibi tüm dünya tıp adamlarının üzerinde önemle durduğu * "Ahlât-ı Erbaa" esası üzerinde kurulmuştu. Gözden geçirmiş olduğumuz döneme ait tıp yazmalarında yazarlar bu dört unsuru eserlerinin

---

* İnsan vücudunda farzolunan dört unsur;
kan, safra, balgam, sevda.

baş tarafına neredeyse klişeleşmiş şekilde yazmışlardır. Bu dört unsur kan, balgam, safra ve sevdadan ibaretti. Bunlar yenilen gıdalardan oluşuyorlardı. Gıdaların tâbi olduğu fizyolojik değişiklikler şu şekilde algılanıyordu: her yenilen madde, midede sindirildikten sonra, mideden ciğere geliyordu, ciğerde sindirimin geri kalanı tamamlandıktan sonra, damarlara geliyor ve sindirim işi burada son bulduktan sonra organlara ulaşıyordu. Eski tabâbetin dayandığı bu esaslar zamanın sarsılmaz tıbbî kâideleri idi. Ve bizim tabâbetimize de aynen intikal etmişti⁽¹⁾.

Ahlât-ı Erbaa yani insan vücudunda farzolunan dört unsur; kan, safra, balgam ve sevda hakkında pek çok müellifin çalışmaları mevcuttur. Bu konuda varılan ortak kanaat ise şöyledir:

Kan insan vücudunun en önemli ürünüdür. Dolayısıyla insanın sağlıklı olması kanın iyi olmasına bağlıdır. İyi kan genellikle rengi kırmızı ve kokusu iyi olmalıdır. Kan yapıcı maddeler içerisinde en önemlisi ise et ve yumurtadır. Nasıl ki yenilen pek çok gıdanın aşırı derecede alınması insan sağlığı açısından uygun değildir, kanın da vücutta aşırı derecede olması bir takım rahatsızlıklara yol açmaktadır. Bu rahatsızlıklar içerisinde fazla uyku uyuması, burun kanaması, ağızda acılık, vücutta çıban ve sivilcelerin çıkması sayılabilir. Dört unsur içerisinde saydığımız bir diğer unsur ise safradır. Sıcak ve tatlı nesnelere alınması sonucu meydana gelmektedir. Fazlası vücut dengesini bozmakta, susuzluk hissi, uykusuzluk ve

1)- Osman Şevki Uludağ, a.g.e., s. 29 - 45.

iştahsızlığa, gözlerde dahil olmak üzere yüzde bariz bir sarılığa sebep olmaktadır. Balgam, balık eti, yoğurt, yaş yemişler gibi soğuk gıdaların alınması sonucu meydana gelmektedir. Vücutta fazla bulunması hazım zayıflığına, vücudun ağırlaşmasına, çok uykuya, rüyada su, yağmur ve soğuk görmeye neden olmaktadır. Vücut sürekli soğuktur. Sevda ise sarımsak gibi kuru nesnelere meydana gelir. Daha çok insanın psikolojik yapısı ile alakalıdır. Sevdanın miktarı aklın dengesini göstermektedir. Fazla olması şahsın kötü düşünceler içerisinde bocalamasına, uykusuzluğa, iştahsızlığa sebep olmaktadır. Uyku sırasında ölü ve korkulu şeyler görülür. Akıl hastalarında sevdanın fazla olduğu hükmüne varılmıştır. Görüldüğü gibi yukarıda bahsettiğimiz dört unsurun normal oluşu sağlığın dengeli olduğunu ispatlamaktadır. Bunlardan birinin fazla oluşu ise hastalığı meydana getirmektedir(2).

15. ve 16. yüzyıl tıp yazmalarında rastlamış olduğumuz hastalıklar az önce bahsettiğimiz Anâsır-ı Erbaa(dört unsur; hava, ateş, toprak, su)'ya bağlı olarak gelişen hastalıklardır. Yazmalardan görüldüğü kadarıyla dönem tabiblerinin hastalıklar hakkındaki bilgileri derin gözlem ve deneyler sonucu elde edilmiş şeyler değildi. Ancak yine de günümüz tedavi şekillerine benzer ve bazan da oldukça yakın usûller kullanmışlardır.

Hastalıklar belirli bir kurala bağlı olarak tasnif edilmemişlerdir. Tabibler farklı koşullara göre bildikleri hastalıkları gayri nizamî bir şekilde sıralamışlardır.

---

2)- *Kitab-ı Tıb* (900 / 1494), Va:1a.

Yazmalarda rastladığımız hastalık çeşitlerini şu şekilde sıralamak mümkündür;

"Dilin şişmesi, yanağın şişmesi, balgam galipliği, bürüdetten(soğuk) olan diş ağrısı, boğaz şişi, boğazda diş olması, öksürük, nuzûl(inme), zatü'l-cenb(akciğer örtüsünün iltihabı), zatürre, yürek zayıflığı, mide ağrısı, tuhme (hazımsızlık), heyza(kolera), ciğer zayıflığı, ishal, bevâsir(basurlar), zahmir (zor olmak), göbek burmak, göbek düşmek, buhran(nöbet, kriz) olmak, kulunç(bağırsak ağrısı), sarılık, dalak şişmesi, karında solucanlar ve ufak kurtların olması, zahmet ve ağrı ile işemek, diş ağrısı, kusmak⁽³⁾, baş ağrısı, göz ağrısı, yüz ve dil ağrısı, soluk durması, boyun ağrısı, ağır basmak, iç ağrısı, bel ağrısı, diz ağrısı, taban ağrısı, cüzzam, saç sakal, kirpik dökülmesi, el, ayak, yüz ve dudak yarılması, iç yangını, iç soğukluğu⁽⁴⁾... gibi hastalıklardır.

---

3)- Hacı Paşa Aydınî, Hızır b. Ali, *Tahsil* (820/1417), Va:66a-86a.

4)- Hacı Paşa Aydınî, Hızır b. Ali, *Müntahab-ı Şifa* (820/1417), Va:57b,75a-vd.

4.2. TEŞHİS VE TEDAVİ YÖNTEMLERİ

4.2.1. Teşhis

Günümüzde bir hastalığın teşhisinin konulabilmesi için hasta birçok tetkik ve taramalarla tepeden tırnağa kontrol edilip; kan tahlili, idrar tahlili...gibi incelemelere tâbî tutulmaktadır. Bunun haricinde gerekiyorsa röntgenler çekilip organların durumu da açıkça görülebilmektedir. Bütün bu hassas incelemeler sayesinde ancak bir sonuca ulaşılabilmektedir.

İncelediğimiz yüzyılda ise durum çok daha farklı görünmektedir. Günümüzün teknik imkânları tabî ki o dönemde yoktu. Hastalıklar detaylı fizik muayene bulgularına göre teşhis ediliyordu. Hastanın dış görünüşü, benzinin rengi, gözlerinin durumu ve nabzı bu teşhiste rol oynayan unsurlardandı.

Dönem tabiplerinin nabız muayenesi konusunda bir takım görüşleri vardı. Örneğin; nabzı dinlenen kişi çok korkmuş veyahut çok sevinmiş, açlıktan zayıf düşmüş ya da çok yemekten sakîl (ağır) durumda olmamalıydı, çok hareketten de sakınılmalıydı. Eğer şahıs bu halleri saklarsa sakin olan nabzı hızlı atmaya başlar, hatalı teşhise sebep olurdu(5).

Yukarıda rastladığımız bu uyarılar büyük ölçüde günümüz için de gerekli olan şartlardandır. Nabzın atış tarzına göre bir takım teşhisler konulurdu. Eğer nabız betî (yavaş) atıyorsa bürûdete (soğukluk), orta hareket ederse i'tidale (yumuşak, uygun), ince olursa yübûsete (kuruluk)

5)- K.T., Va:2a-2b.

madde azlığına, kuvvetle hareket ederse, şahsın kuvvetine, zayıf olursa, kuvvet zayıflığına, yumuşak olursa rutûbete (ıslaklık) delâlet ederdi. Damarlar ıssı yani sıcak olursa hararete, bârid (soğuk) olursa bürûdete (soğukluk), leyyin (yumuşak, mülayim) olursa balgam galipliğine, seri' ve sulb (sert) olursa safra galipliğine, hem seri' hem de leyyin (yumuşak) olursa kan galipliğine delâlet ederdi⁽⁶⁾.

İncelediğimiz yüzyıllarda tabiblerin iyi alâmetler hususunda da bir takım görüşleri vardı. Örneğin; şahsın taâm (yemek) iştahı yerinde olmalı, nabızı kuvvetli atıp, benzinin rengi ve nefesi iyi olmalıydı. Yüzün tüm alâmetlerin göstergesi olduğu düşünülürdü. Buna mukâbil nabız bulunmaz veyahut zayıf olur, gözü görmez, kulağı işitmez ise veya zayıf işitirse ölümün yakın olduğuna hükmedilirdi⁽⁷⁾.

Belirttiğimiz hususlar dönem tıp âlemi içerisinde kabul görmüş olan ve hemen hemen tüm tabiblerin başvurdukları yöntemlerdi. Şimdi de bu yöntemlerle tabiblerin hangi belirtilere göre hangi hastalıkları teşhis ettiklerini gözden geçirelim (bkz. Ek-III).

Belirtilen yüzyılda doğal olarak ihtisaslaşma diye bir kavram yoktu. Yazmalarda ele alınan hastalıklar gayri nizami bir şekilde arka arkaya sıralanmışlardı. Bunları günümüzdeki sisteme göre tasnif edecek olursak dil şişmesi olarak geçen hastalık günümüzde iç hastalıkları branşına girmektedir. Yazmalarda geçen tarife göre "dil eğer kan

---

6)- gös.yer.

7)- Aydınî, Münth.Ş., Va: 64b.

fazlalığından şişmiş ise rengi kızıl olur ve sürekli kanar. Ağız içerisinde dilin hareket ettirilmesi ve gülmek yarayı azdırır"(8). "Eğer şişme safradan ise dilin rengi sarıdır. Sürekli sıcaktır ve ağrısı sürekli dir"(9). "Sevdadan ise dilin rengi kara, derisi kuru olur. Ağız içerisindeki görevini yerine getiremez"(10). Bu tanımlamaların ardından bir değerlendirme yapacak olursak dilin şişmesi günümüzde glossit olarak adlandırılmaktadır. Dilin rengine, şekline ve üzerindeki papilla (çıkıntı)'ların durumuna bakılarak hastalıkların teşhis edilmesi bugün de uygulanan bir yöntemdir. XV. ve XVI. yüzyıllarda aynı yöntemin uygulanmış olması, o dönemin tıbbî düzeyi ve koruyucu hekimlik açısından önemlidir.

İç hastalıklarına dahil edebileceğimiz bir diğer konu ise "yanak şişmesi" olarak geçen rahatsızlıktır. Yazmalarda çok kısa olarak "Rengi kızarır ve ağrı olur" şeklinde yapılmıştır(11).

Göğüs hastalıklarının ihtisas sahası içerisinde incelemeyi uygun gördüğümüz, tıp yazmalarında "balgam galipliği" olarak geçen hastalığın ise tam olarak ne olduğu anlaşılamamıştır. Yazmalarımızdaki tanımı "Beniz ak olur, ağrı az belki de hiç olmaz"(12) şeklinde verilmiştir. O dönemde hastalık olarak değerlendirilen bu rahatsızlık, günümüzde hastalık olarak değil, çeşitli hastalıkların belirtisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin; akciğer,

8)- Hacı Paşa Aydınî, Hızır b. Ali, *Tahsil-i fi't-tıp*(820/1417), Va:67b.

9)- *gös.yer.*

10)- Aydınî, *Tah. T.*, Va:68a.

11)- *gös.yer.*

12)- *gös.yer.*

bronşlar ve nefes borusunun iltihabî hastalıklarında öksürükle birlikte fazla miktarda balgam çıkarıldığı görülmektedir.

Bir diğer göğüs hastalığı ise incelediğimiz yüzyılda "zâtü'l-cenb" günümüzde ise akciğer zarı iltihabı denilen hastalıktır. Bu hastalık için yazmalarımızda yapılan tarif şöyledir; "safraya yakındır, balgamdan veyahut sevdadan olur. Gövde ısınır, nefes darlığı ve sancı şeklinde ağrı görülür. Benzin rengi solar, ilk önce kuru bir öksürük başlar, daha sonra öksürükle birlikte kan gelir"(13).

Bu hastalığın bugünkü karşılığı plörezi olarak bilinmektedir. Yukarıda anılan belirtilerin bugün de geçerli olması, o dönemdeki tıbbî düzey açısından önemlidir.

Bir üçüncü olarak gördüğümüz ve göğüs gurubuna giren hastalık "zattürre" akciğer iltihabıdır. Yazmalarda oluş sebebi olarak kan veya tuzlu balgamdır denilmektedir. Tuzlu balgamdan ne kast edildiği anlaşılamamıştır. Belirtileri için; "nefes ısınır ve nefes alıp vermek zorlaşır, yanaklar kabarır ve kızarır. Göğüste ağrı olur, bu ağrı sırta doğru bir yayılım gösterir. Sırt üstü yatmak zorlaşır ya da hiç yatılamaz. Nabız düzensiz zayıf ve hızlıdır"(14). Günümüzdeki karşılığı pnömoni olarak bilinen bu hastalığın belirtileri yukarıda bahsedilenlerle benzerlik arz etmektedir.

Yüzyılımızda en sık rastlanan hastalıklardan olan mide ve bağırsak rahatsızlıklarının o dönem içinde de

13)- Aydınî, Tah. T. Va: 71b.

14)- gös.yer.

epeyce yoğunlukta olduğunu görmekteyiz. Gastrolojinin ihtisas sahasına giren bu rahatsızlıklardan mide ağrısı ile ilgili olan kısım için şöyle denilmektedir; "aşırı hararet vardır. Midede taâm(yemek) ekşir. Mide üstü ise sıcaktır(15). Bürûdet(soğukluk) galip ise geçirme fazladır. Gıda geç yenir, su az içilir. Taâm midede ekşir. Eğer yel varsa mide guruldar. Midede oluşan gaz bir arada durmayıp hareket halindedir(16). Safra galip ise ağızda acılık olur, mide bulanır, safra kusulur(17). Sevda galip ise iştahın kuvvetli olmasına karşın hazım zayıftır. Midede taâm(yemek) ilk önce ekşir, bulantı yapar daha sonra ise kusulur(18). Balgam galip ise iştah zayıftır, mide bulanır ve ekşi ekşi geçirilip yellenilir, tiz nesnelere arzu edilir. Balgam kusulur, benzin rengi beyaza yakındır"(19).

Yukarıda bahsedilen tanımlamaların bir kısmı bugün de geçerlidir. Ancak mide ağrıları ekşime-yanma, bıçak saplanması ve kramp tarzı ağrılar olmak üzere üç grupta toplanmakta ve ağrı şekline göre teşhise varılmaktadır. Kişisel yatkınlığa bağlı olarak hazımsızlık problemi olan insanlarda gıdalar midede uzun süre kalır. Sonuçta ekşime-yanma ve fazla gaz oluşumu ile birlikte kramp tarzında ağrılar ortaya çıkar.

Midede görülen bir diğer problem ise "tuhme" yani hazımsızlıktır. Yazmalarda yapılan tanım oldukça kısadır. Sebep olarak sadece "midede taâmın (yemeğin) fâsid

15)- Aydınî, Tah. T., Va:73a-73b.

16)- Aydınî, Tah. T., Va:73b-74a.

17)- a.g.e., Va:74a.

18)- a.g.e., Va:74b.

19)- gös.yer.

(kötü,bozuk) olmasından olur" denilmektedir(20). Günümüzde hazımsızlık sorunu ile çok sık karşılaşılmaktadır. Bu durumun en önemli sebebi strestir. Stres, mide bağırsak sisteminin çalışma temposunu altüst ederek hazımsızlığa yol açmaktadır.

Dahili hastalıklardan gastroenterolojinin ihtisas sahası içerisinde ele alabileceğimiz "ciğer zayıflığı" şu şekilde yorumlanmıştır; "beniz sararır ve bozarır, ayaklar şişer, dudaklar bozarır ve karın kabarır ise susuzluk-tandır. Katî hararet veya bürûdet(soğukluk), damarlarda galiz(kalın,kaba) nesne olması ve özellikle tatlı yemekler ciğer zayıflığına yol açar. Ciğer, mide ve dalak şişer(21). Ciğer zayıflığı eğer ciğer hararetinden ise, susuzluk, iştahsızlık ve kârure (göz bebeği)'nin sarı olmasına sebep olur. Issı nesnelere zarar verir. Bürûdetten(soğukluk) ise, dudak, dil ve göz bebeği beyaz olur, az susanır. Benzin rengi solar"(22).

Yukarıda bahsedilen belirtiler karaciğer hastalıklarında görülür. Karaciğer iltihabına hepatit denir. Hepatit bulaşıcı bir hastalıktır ve koruyucu hekimlik prensiplerine dikkât edilmez ise kolayca yayılır. Günümüzde özellikle kan ve kan ürünlerinin nakli, enjeksiyonlar, cinsel ilişki v.b yollarla insandan insana bulaşmaktadır. Karaciğerin büyümesine ve sarılığa yol açar. İleri derecede halsizlik olur. Tedavisi güç ve uzun sürelidir.

---

20)- a.g.e., Va:75a.

21)- a.g.e., Va:76a-76b.

22)- gös.yer.

Karaciğerin bir başka hastalığı ise sirozdur. Uzun süre alkol kullanımı, karaciğer için zehirli olan maddelerin alınması v.b sebeblerle ortaya çıkar. Karaciğer küçülür, karın şişer, hazımsızlık ve halsizlik olur. Kanın kalbe dönüşü zorlaştığı için bacaklar ve ayaklar şişer. Erken dönemde teşhis edilip uygun şekilde tedavi edilemezse kişiyi ölüme kadar götürür.

Bağırsak problemlerinin dönem hastalıkları içerisinde önemli yer tuttuğunu daha önce belirtmiştik. Bu rahatsızlıklar içerisinde "zahmir" yani kabızlık da yer almaktadır. Hastalık hakkında şunlar söylenmektedir; "tabiatı kabızdır. Hacet vakti geldiğinde bağırsaklar sıkılır, karın ağrısı ve arka ağrısı olur. Sürekli olarak iştah az olur. Dışkı ya nohut kadar ya da büyük kuru ve sefil çıkar" (23). Çoğunlukla kişisel yatkınlığa bağlı olan bu hastalık posalı gıdaları az yiyen, masa başında çalışıp fazla hareket etmeyen ve bağırsak tembelliği olan kişilerde sıkça görülür. Belirtileri yukarıda bahsedildiği gibidir.

Yine bağırsaklarla ilgili olarak dönem yazmalarında "göbek burmak" adı altında bir rahatsızlıkla karşılaşmaktayız. Belirti olarak "bağırsaklar gur eder, ağrı gezer ve yel çıkar" (24) denilmektedir. Anlaşıldığına göre hazımsızlık sonucu bağırsak içinde fazlaca gaz toplanmaktadır. Bu durum da ağrı, gurultu ve yel çıkmasına sebep olmaktadır. Bağırsaklardaki bu ağrı göbek çevresine

---

23)- a.g.e., Va:80a-80b.

24)- a.g.e., Va:81a.

yansıdığı için de dönem yazmalarında göbek burulması şeklinde ele alındığı kanaatindeyiz.

Gastroenteroloji'nin ihtisas sahası içerisine giren ve yazmaların çoğunda adı geçen iki rahatsızlık ise "buhran olmak" ve "kulunç"dur. Buhran belirtilerinde "kulunç ağrıtır. Bağırsaklarda ağrı olur ve yellenilir. Buna mukabil ağrı gezmez"(25) denilmektedir. Bu belirtiler günümüzde hastalıkların aktif olduğu kriz dönemidir. Kulunç için ise şunlar söylenmektedir; "Eğer safravî ise, yel sakil (ağır) çıkar, mide bulanır, taâm(yemek) iştahı az olur. Göbek burulur, bel, baldırlar ağrır, karın kızıl olur. Suya kanamamak da belirtiler arasındadır"(26). Kulunç'un günümüzdeki manası bağırsaklarda ortaya çıkıp omuz başlarına ve vücuda yayılan ağrıdır. Belirtileri yukarıdaki gibidir.

Enfeksiyonel hastalıklar gurubunda ilk olarak ele alacağımız hastalık veremdir. XV. ve XVI. yüzyıllarda hekimleri oldukça uğraştıran, bu rahatsızlığın o dönem için kesin tedavisi bulunamamıştır. Belirtileri için; "yüzdeki safravî kandan meydana gelir. Baş şişer, yüz kızarır ve sancır, gövde ısınır"(27) denilmektedir. Bu tanımlama gayet az ve yüzeysel olduğundan çeşitli hastalıklara yorumlanabilmektedir. Günümüzde tüberküloz olarak anılan verem genellikle genç ve bakımsız kişilerde görülür. Aşırı gece terlemesi, şiddetli öksürük ve balgam çıkarmayla kendini belli eder.

---

25)- a.g.e., Va:81b.

26)- a.g.e., Va:82a.

27)- a.g.e., Va:68a.

Yine korkulan hastalıklardan olan ve intaniyenin ihtisas sahasında incelen "heyza" yani kolera'nın belirtileri "susuzluk yapar, yürek ya da göğüs hareketlidir, midedeki balgamdan olursa su içildikçe daha fazlası arzu edilir"(28). Günümüzde sosyo-ekonomik açıdan gelişmemiş toplumlarda kanalizasyon ve su dağıtım şebekelerinin yeterli olmayışı ve koruyucu hekimlik prensiplerine uyulmaması sonucu bulaşıcı hastalıklar sıkça görülür. Bunlardan biri olan kolera ise fekal-oral bir enfeksiyondur. Yani hastalıklı kişinin dışkısı ile çevreye yayılan bakteriler içme suyuna karışarak diğer insanlara ulaşır ve onları da hasta eder. Aşırı ishale bağlı olarak çok fazla sıvı kaybedilir. Susama hissi, çarpıntı, ateş ve halsizlik sonucu kişiyi yatağa düşürür. Acilen tedavi edilmez ise ölümlere yol açar. Kolera, Dünya Sağlık Örgütü (WHO: World Health Organization) tarafından "bildirimi zorunlu hastalıklar" listesinde yer almaktadır.

Enfeksiyonel hastalıklardan olan "ishal" de belirti olarak şunlar yer almaktadır; "ishal yani karın çekmek, müşhil içmekten, tuhme(kabız) olmaktan, mideyi üşütmekten, ciğer veyahut bağırsakların zayıf olmasından, nüzûl inmesinden ya da bağırsaklardaki rutûbetten meydana gelebilir"(29). Yapılan açıklama yetersizdir. Günümüzde ishal çok çeşitli hastalıklarla birlikte görülebilir ancak hastalık olarak değil hastalıkların belirtisi olarak kabul edilmektedir.

---

28)- a.g.e., Va:75b-76a.

29)- a.g.e., Va:77b-78a.

"Göze ve gövdeye sarılık düşmesi" başlığı altında ele alınan hastalık ise yine enfeksiyonel hastalıkların gurubuna girmektedir. Yazmalarda verilen tanım; "safra çokluğundan olur"⁽³⁰⁾ şeklindedir. Bu tanımın yetersizliğinden dolayı fazla yorum yapamıyoruz. Ancak günümüzdeki sarılık hepatit gibi karaciğer hastalıklarında görülmekte gözde ve vücut derisinde ortaya çıkmaktadır.

İntaniye gurubunda incelediğimiz bir diğer hastalığımız "karında solucanlar ve ufak kurtların bulunması" oluş sebebi ve belirtileri hakkında verilen bilgiler şöyledir; "müteaffin (kokmuş, çürümüş) balgamdan olur. Ağızda salya vardır. Dudaklar gece yaş, gündüz kuru olur. Gönül darlanır, uykuda diş gıcırdatılır, yalanılır, yemek yiyince mide bulanır. Kurt ufak ise dışkıda dahi görülür"⁽³¹⁾. Verilen bilgilerin bağırsak parazitleri ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Uzun şerit şeklinde veya küçük kurtçuk şeklinde olabilirler. Belirtileri yukarıdaki gibidir. Gıdaların yeterince temizlenmeden alınması sonucu oluşurlar.

Dönem yazmalarında bunların haricinde K.B.B (Kulak Burun Boğaz)'nin ihtisas sahasına giren hastalıklar ile de karşılaşmaktayız. Bu hastalıklardan ilki "boğaz şişi" olarak geçen rahatsızlıktır. Verilen bilgiler ise şöyle sıralanmaktadır: " nefes alınamaz, yutkunmak zorlaşır"⁽³²⁾. Boğaz şişi eğer kandan olursa dil kızarır ve ağrı olur. Boğaz damarları dolu olur ve çekilir. Safradan olursa dil

30)- a.g.e., Va:83a-83b.

31)- a.g.e., Va:84b.

32)- a.g.e., Va:68a-68b.

sancır ve sararır, ağız acı olur. Balgamdan olursa ağız tuzlu olur, az susar ve ağrı az olur"(33). Boğaz ve yutak bölgesinin şişmesi günümüzde farenjit olarak adlandırılmaktadır. Özellikle kış aylarında halk arasında yaygın olarak görülür. Soğuk gıdaların alınmasına ve bu bölgede bakterilerin yerleşmesine bağlıdır. Bu hastalığın uygun şekilde tedavi edilmesi koruyucu hekimlik açısından çok önemlidir. İyi tedavi edilmediği takdirde eklem ve kalp romatizmasına sebep olarak toplumda ciddi sosyo-ekonomik problemlere yol açmaktadır.

K.B.B'nin sahasına girmiş olduğunu tahmin ettiğimiz "boğazda diş olması" denilen hastalığın günümüzdeki karşılığı tesbit edilememiştir. Yazmalarda verilen bilgi; "nefes darlığı yapar, bürüdetden ve galiz balgamdan olur"(34) şeklindedir.

"Yürek zayıflığı" hastalığı ile kardiyoloji bölümü ilgilenmektedir. Yazmalarda verilen belirtilere göre; yürek zayıflığında hararet fazladır. Göğüs ısınır, soğuk hava hoşsa gider. Nabız ve nefes ağırdır, sıcak nesnelere hoşsa gider, benzin rengi ise bozulur"(35). Kalp yetersizliği olarak bilinen bu hastalığın çok çeşitli sebepleri vardır. Özellikle koruyucu hekimlik prensiplerine uyulmaması sonucu ileri yaşlarda ortaya çıkmaktadır. Kişinin hareket kapasitesini sınırlandırdığı için ekonomik kayıplara yol açar ve yaşam kalitesini de düşürür.

33)- a.g.e., Va: 68b-69a.

34)- a.g.e., Va: 69b.

35)- a.g.e., Va: 73a.

Yazmalarda geçen hastalıkların bir kısmında hekimlerin mahallî tabirler kullanmış olmaları bu tür hastalıkların günümüzdeki karşılığının tesbit edilmesini güçleştirmiştir. İşte bu gurubun içerisine dahil edebileceğimiz hastalıklardan olan "göbek düşmesi"nin zamanımızdaki tam karşılığı bulunamamıştır. Belirti olarak "bağırsaklara safra dökülmesi, susuzluk ve sancı yapar"(36) denilmiştir. Genel olarak bağırsaklardaki düzensizlik ve kramp tarzındaki ağrıların göbek civarına yansması olarak değerlendirilebilir.

Üroloji bölümünde ele almayı uygun gördüğümüz "zahmet ve ağrı ile işemek" hastalığı için fazla bir açıklama yapılmamış ve "ekseriyetle üşütmekten olur"(37) denilmiştir. Günümüzde ise uretrit olarak geçen bu rahatsızlık soğuğa bağlı olarak vücut direncinin düşmesi ve idrar yollarında mikropların çoğalması sonucu oluşan iltihaptır. Dolayısıyla idrar yaparken kişinin zorlanmasına ve ağrıya sebep olmaktadır.

Son olarak da diğ hastalıkları bahsinde ele alınan "diğ ağrısı" ile ilgili "hararettten ise soğuk su iyi gelir. Bürûdetten(soğukluk) ise sıcak su ağıza alındığında iyi gelir"(38) denilmektedir. Günümüzde de fazla sıcak ve soğuk gıdaların birbiri ardına ağıza alınmasının diğlerde ağrıya ve bozulmalara sebep olduğu bilinmektedir.

---

36)- a.g.e., Va: 81b.

37)- a.g.e., Va: 85b.

38)- a.g.e., Va: 66b-66a.

4.2.2. Tedavi

İncelediğimiz yüzyıllara ait tıp yazmalarından, hastalıkların tedavilerinin bir takım şifalı otlar, merhemler, çeşitli meyve veyahut otların kaynatılmasından elde edilen şurublar ile yapıldığını öğrenmekteyiz. Dönem tabibleri çoğunluk ile buldukları ampirik teşhis ve tedavi usûlleri ile ilaçları açıklamaz, talebe ve çıraklarına öğretmezlerdi. Çoğunlukla kitap ve mecmualara kaydedilmeyen bu "mücerreb (denenmiş) ilaçlar", halk tabâbetinde olduğu gibi bir "sırr-ı mektum (gizli sır)" halinde saklanır ve nâdiren üstâddan talebeye, genellikle de babadan oğula veya aile efrâdından bazılarına intikal ederdi. Mirasçıları yoksa, bu sırları ile birlikte defn olunurdu⁽³⁹⁾.

Günümüzde bilim ve teknolojinin gelişmesi ile hastalar eskiye nazaran daha modern usûllerle tedavi edilmektedirler. Durumun böyle olmasına rağmen XV. ve XVI. yüzyıllar arasında tabiblerin hasta tedavisinde kullanmış oldukları şifalı otlar zamanımızda kullanmış olduğumuz ilaçların bir çoğunun temelini oluşturmaktadır. Bu ilaçların çok çeşitli oluşu, eczacılarımızın da bu konuda yeterince bilgiye sahip olmamaları, ilaçların muhtevâları konusunda bilgi edinmemizi engellemektedir.

Araştırdığımız yüzyıllarda hastalıkların tedavisinde kullanılan şifalı bitkilerin, adı geçen hastalıkların bir kısmı için gerçekten faydalı olduğu günümüz tıp adamları ile yapılan görüşmeler sonucu onaylanmıştır. İlkel gibi

39)- Rıfkı Melul Meriç, " Osmanlı Tababeti Tarihine Ait Vesikalar I., Cerrahlar-Kehhâller", *Tarih Vesikaları*, Yeni Seri 1.cilt sayı:16, 1955, s.28.

görünen bir çok tedavi yöntemi bugün uygulanan tedavilerin temelini oluşturmuştur.

Aşağıda dönem yazmalarında rastladığımız ilgimizi çeken tedavi usûllerinden bir kısmına değineceğiz.

İç hastalıklarının ihtisas sahası içerisinde incelemiş olduğumuz "dil şişmesi" rahatsızlığının tedavisi için bir takım önerilerde bulunulmuştur. Örneğin; "kan alınıp, hukna-i mütevessit (orta şırınga) ile dil telin (yumuşatma) edilmeli, dut şarabı, ekşi elma, ekşi anar suyu, sumak suyu, maruşk ve kestane suyu ile gargara yapılmalıdır" denilmektedir. Bunun haricinde dilin şişmesi safradan olmuş ise ilk önce safranın giderilmesi gerekmektedir. Kan yapıcı nesnelere gargara yapıp, ıssı macunlar yenmelidir. Sevdadan olursa sevda giderilmelidir⁽⁴⁰⁾. Gibi bir takım basit tedavi yöntemleri tavsiye edilmiştir.

Yine iç hastalıklarının ihtisas sahası içerisinde görülen "yanak şişmesi" hastalığının tedavisinde izlenen yol şöyledir; "kan alınmalı, otuz dirhem şarab-ı verdi (gül şarabı), yirmi dirhem terencübîn (kudret helvası) ya da on dirhem hıyar şarabatı bir dirhem tatlı badem yağıyla bal, hıyar, şanber vurmak gerekir. Sersin gül, cülner (nar çiçeği) sirke içinde kaynatılıp gargara yapılmalıdır"⁽⁴¹⁾.

"Balgam galipliği" rahatsızlığının pek net açıklanmadığına teşhis bahsinde değinmiştik. Tedavisinde de fazla

40)- a.g.e., Va: 67a-68a.

41)- a.g.e., Va: 68a-68b.

ayrıntıya girilmeksizin "kan yapıcı (demeviyye) nesnelere içirilmelidir⁽⁴²⁾ denilmektedir.

Göğüs hastalıkları gurubu içerisinde incelemiş olduğumuz "zatü'l - cenb"(akciğer zarı iltihabı)'in tedavisi üzerinde önemle durulmuş ve şunlar söylenmiştir; "bu hastalığın ilacı ağırdır, tedavi hafife alınmamalıdır. Göğüs badem yağıyla ovulmalı, şarablardan şarab-ı benefşe(menekşe şarabı), şarab-ı nilüfer, şarab-ı unnab (hünnab şarabı), şarab-ı rümman(nar şarabı) içirilmeli, gıdalardan isfânâh(ıspanak) müzevveresi (içerisinde et olan aştır) ve erişte müzevveresi verilmelidir. Gıdaya ve şaraba badem yağı katılmalıdır. Kuvvet zayıf ise feraric çorbası verilmelidir. Tatlı ve mu'tedil hamama girilmeli ancak baş ve göğüs soğuktan korunmalıdır"⁽⁴³⁾ şeklinde uyarılar yer almaktadır.

Gastroenteroloji'nin ihtisas sahahası içerisinde incelediğimiz hastalıkların bir kısmının tedavisi ise şöyledir; "mide ağrısı" problemi olanlar için şu öneriler yer almaktadır, "koruk, şarab-ı tüffah, şarab-ı hümmân, şarab-ı hindüba, şarab-ı limon, şarab-ı verditari ve gülsuyu karıştırılıp içirilmelidir. Gıdalardan koruk aşısı, narde, sumak, elma, armud, ayva, marul ve kişinc yemek faydalıdır. Mide üzerine gülsuyu döküp biraz sirke ile ovmak ve gül yağı ya da gül yağı ile olmuş ayvayı mersin bağı ile dürtmek gereklidir. Bürûdet(soğukluk) galip ise; ıssı macunlar, anason, râziyâne(rezene) tohumu ile

---

42)- gös.yer.

43)- a.g.e., Va:71b-72a.

gölbeşeker (bir çeşit gül tatlısı), yemek, şarab-ı turunç içmek gereklidir. Gıdalardan feraric, tavuk, serçe, güvercin ve karanfil faydalıdır. Soğuk sudan sakınılmalı, mide üstten ıssı macunlar ile ovulmalıdır. Yemeğin üzerine hemen su içilmemeli, soğuk balgam ve yel yapan nesnelere sakınılmalıdır. Sevda galip ise; sevda ve safra müşhil kullanılarak giderilmeye çalışılmalıdır. Balgam galip ise; anason, râziyâne tohumu, kereviz, turunç, gül, fülful (karabiber), karanfil, sakız ve zencefilden macun terkip edip, sıcak su ile içmek ya da gece yemek gerekir. Soğuktan, balgamdan ve yelden olan marazlara ve sancılara bu macun faydalıdır. Mide ağrısı midede ve yemekten olursa sıcak su ile çabucak kusmak gerekir. Daha sonra da mizacına uygun tedavi yapılır. Eğer iştah zayıf ise iştah getiren nesnelere, şarab-ı limon, şarab-ı sikencübîn (bal ile sirkenin karıştırılmasından meydana gelen şerbet), kuru üzüm, soğan, sarımsak, elma, armud, ayva, sumak gibi ekşi şeyler, tuzlu nesnelere, balık ve zeytin verilebilir. Bu gibi nesnelere hazmı biraz daha zordur. Hazmı kolaylaştıran şeyler ise gülbeşeker, gülengübîn, sakız, karanfil ve sünbüldür. Mide rahatsızlığında geç hazım olan şeyler yerine kolay hazım olan latîf gıdalar yenmelidir" (44). Yapılan bu açıklamaların pek çoğu günümüz tedavi usûlleri ile uyuşmamaktadır. Örneğin; mide rahatsızlığı olanlara ekşi şeylerin tavsiye edilmesi gibi.

Yine aynı branşın ihtisas sahası içerisinde incelenen "tuhme" yani hazımsızlık için verilen bilgiler ise

44)- a.g.e., Va: 73b-75a.

şöyledir; "taâmın(yemek) midede bozulduğu anlaşılınca ıssı su ile tizcek kusup mideyi arıtmak gerekir. O gün yemek yenmemelidir. Eğer göbek burursa hatmi kaynatıp, soğutup suyu içilmelidir. Fazla kusmaktan mide zayıf düşerse bir parça bez gül suyu ile ıslatılıp mide üstüne konulmalıdır. Kusmuk ve ishal beraber olur ise feraric çorbası içilmelidir. Kuvveti bir kaç gün içinde yerine geldikten sonra da şarab-ı verdi içirilmeli, ekşi ve kabız yapıcı yemişler yedirilmemelidir"(45).

Aynı bölüm altında incelenen "ciğer zayıflığı" günümüzde siroz olarak nitelendirdiğimiz hastalığın tedavisi için verilen bilgiler ise şöyle sıralanmaktadır; "kişi sırt üstü yastıksız yatırılmalı, iki diz dikilmeli, karın el ile ovalanmalıdır. Ciğer zayıflığı, bürüdetten olursa su içirilmemelidir. Gıdalardan ferâric yahnisi pişirilebilir ancak çorbası yenmelidir. Yemek her halûkârda az yenmeli, sütlü pirinç, paça, erişte, tutmac, pirinç, nişastalı, unlu, tatlı nesnelere kaçınılmalıdır. Kuru üzüm çekirdeği, fıstık, fülful(karabiber), sakız darçını iyidir. Kuş eti yemekten melul olunursa, kuzu eti veya şişek (iki yaşında kuzu) eti yenilebilir. Müsteski (karnı su toplamış) olan kişilere müşhil verilmemelidir, ancak tabiatları kabız olmamalıdır. Hamama girmek ziyan getirir. Ciğeri kuvvette tutmak gerekir. Şiş ancak deride ya da ayaklarda kalmalıdır. Şiş çok olursa ve zahmet verip öksürtürse kişiden ümid kesilmelidir"(46).

45)- a.g.e., Va: 75b.

46)- a.g.e., Va: 76b-77b.

"Zahmir (zor olmak)" günümüzde bağırsak tembelliği dediğimiz, dışkının gerektiği gibi muntazaman dışarıya atılamamasıdır. Tedavi için, "şarab-ı benefşe, hatmi suyu, ayva çekirdeği fayda eder. Gıda olarak isfânâh (ıspanak) aşı iyidir"⁽⁴⁷⁾ şeklinde uyarılar yapılmaktadır. Daha çok bağırsak çalıştırıcı sulu ve sebze türü şeylerin önerilmiş olması mantıklıdır.

"Göbek burmak" şeklinde geçen rahatsızlık yukarıda belirtmiş olduğumuz zahmir ile yakından alakalı olup bağırsaklardaki problemlerden ileri gelmektedir. Yazmalarda verilen tedavi, "ıssı macunlar, ıssı otlar, kereviz tohumu, râziyâne tohumu ve anason ile tahlil etmek lâzımdır. Anason, gülbeşeker (bir çeşit gül tatlısı), güleğübin (bal ile yapılan gül murabbası) yemek, şekeriyle anason kaynatıp içmek de fayda verir"⁽⁴⁸⁾ şeklindedir.

Yine gastro grubu hastalıklara dahil ettiğimiz "bevâsir (mayasıl = hemoroid)" dönem içinde oldukça çok rastlanan bu rahatsızlığın tedavisi şu şekilde verilmiştir; "bevâsir sevdavî kandan olur. Bevâsirli kişi sevdayı arttıran nesnelere uzak durmalıdır. Sevda çok ise giderilmeli, kan çok giderse kan alınmamalıdır. Soğuk su ile temizlik yapmak sancıya sebep olur. Helîle (müşhil olarak kullanılan bir nebat), hindi, bezir (tohum), anarrak döküp, bezr (çiçek ve sebze tanesi) merviyle karıştırıp yemeğiyle te'lin eylemek gerekir. Acı zerdali çekirdeği yağı ile dürtülmeli, haşhaş kabuğu ve hatmi kaynatılıp,

---

47)- a.g.e., Va: 80b.

48)- a.g.e., Va: 81a.

suju soğumadan tizcek silinmelidir. Tabiatı kabız eylemeden kanı kesen gıdalardan, latîf semiz koyun eti, kuzu eti, oğlak eti, semiz tavuk eti, ferâric, yumurta, isfânâh (ıspanak), erişte aşısı, badem yağı, tereyağı yemek faydalıdır" (49).

"Kulunç (bağırsak ağrısı)" tedavisinde ise şunlar önerilmektedir; "hukne(iğne) yapılmalıdır. Hukneden sonra beş dirhem sinameki, yedi dirhem çekirdeği çıkmamış kızıl üzüm, beş tane incir bir kapda, üç dirhem râziyâne tohumu, üç dirhem kimnon(kimyon) kaynatılıp üzerine biraz sakız saçıp içirilmeli, ıssı macunlar yenmelidir. Gıdalardan horoz, tavuk, sakız tarçın, zencefil pişirilip yenilebilir. Eğer ağrı az, iştah yerinde ise feraric dahi yedirilebilir. Yemişlerden incir, köknar, kızıl üzüm yenmesi uygundur. Elma, armud, alıç, ayva, hıyar, pirinç, tarhana, üzüm, katı pişmiş yumurtadan, yemek yiyip hemen üzerine su içmekten, cimâ'(çiftleşmek) etmekten sakınılmalıdır. Kulunç safradan ve yübüsetten ise; yavaş yavaş iğne yapılması gerekir. Şarab-ı benefşe(menekşe şarabı), ayva çekirdeği içirmek, gıdalardan ise kuzu, oğlak, semiz tavuk eti, semiz feraric çorbası badem yağıyla, isfânâh(ıspanak) ve pazu çorbası içirmek faydalıdır" (50).

İntaniye 'nin ihtisas sahası içerisinde ele aldığı-mız hastalıkların tedavileri ise şöyle sıralanmaktadır; ilk olarak "verem" değerlendirilmiş ve tedavisinde, "kan alınmalı ve baldırdan hacamat (bedenin bir tarafını yarıp

49)- a.g.e., Va: 79b-80a.

50)- a.g.e., Va: 82a-82b.

üzerine boynuz koyup kan çekmek) edilmelidir. Safra ishal edilip, başa yüze gül suyu ile kâfur sürülmelidir"(51) denilmektedir.

Bu gurubun içinde yer alan diğer önemli hastalık ise "heyza" yani koleradır. Tedavisine ilişkin bilgiler ise şöyledir; "soğuk şerbetlerden şarab-ı nilüfer, şarab-ı limon, sikencübîn, hıyar, karpuz yenmelidir. Gıdalardan semiz otu, koruk çorbası yenmeli, marul sirkeyle ve mayhoş anar ile birlikte tüketilmelidir. Kolera eğer midedeki balgamdan olursa kusmak ve müşil içmekle giderilmeye çalışılmalıdır. Gıdalardan ise zirbâc aşısı yenmelidir"(52).

"İshal" enfeksiyonel hastalıklar arasında yer almaktadır. Tedavisi için şu uyarılarda bulunulmuştur; "şarab-ı verditâri hatmi ile kaynatılıp, elde edilen karışım soğutulup su yerine içilmelidir. Faide etmez ise diğer kabız yapıcı nesnelere soğukken yenmelidir. Sumak, gül, katune, haşhaş, ayva, elma, armud, turunç, kuzu kulağı tohumu, mersin yemişi tohumu, kâfur... gibi kabız yapıcı nesnelere, ve şarab-ı tüffâh içilmelidir.

İshal soğuktan olursa, fülful, kavrulmuş anason ve kimyon karıştırılıp gece gülbeşeker, sakız ve anason ile yenmelidir. Biraz katüne, yirmi dirhem lisâni tohumu, reyhan tohumu herbirinden otuz dirhem gül, mersin yemişi ve çülnâr, herbirinden onbeş dirhem tohumları dökmeyerek geri kalanını karıştırıp gece münasip şerbetle üç dirhem alınmalıdır. İshal yapan gıdalardan arpa, anber, sumak,

51)- a.g.e., Va: 67a-68a.

52)- a.g.e., Va: 76a.

tavuk kebabı, güvercin eti, serçe eti, katı pişmiş yumurta, çorbalar ve yağlı nesnelere, soğuk su, sulu yemişler ziyan getirir. İshal ile giden kan kara olup dışkıdan sonra katı katı akar ise bevâsir kanıdır. Kuvveti zayıflatır"(53).

"Sarılık" dönemin önemli hastalıkları arasında yer almaktadır. Tedavisi için verilen bilgiler ise şöyledir; "sikencübin içirilmeli, eğer tabiatı kabız ise şarab-ı benefşe verilmeli, haftada iki gün birbiri ardınca kusdurup hamamda terletilmeli, ardından sarı kıyafetler giydirilmeli. Hamamdan çıkarken de göz gülsuyu ve küşenc suyu ile yıkanmalıdır. Gıdalardan koruk, kabak, limon, narenc, marul birkaç gün yedirilmeli, sonra feraricle zirbac veyahut müzevvereler verilmeli. Yemişlerden ekşi anar, şeftali, hıyar yenmesi uygundur. Yoğurt, kavun gibi fâsid ve ıssı nesnelere verilmemelidir"(54).

"Karında solucanlar ve ufak kurtların bulunması" intaniyenin ihtisas sahası içerisinde incelenmektedir. Dönem yazmalarında yer alan tedavi usûlleri ise şöyledir; "balgam istifra etmek ve balgamı arttıran nesnelere perhiz etmek gerekir. Anason, karanfil, çörek otu yemek iyidir. Solucan ve kurtların kırılıp dışarıya çıkmasını sağlar. Anason üzerine şeftali yaprağı, turmus, anatermaya ve baklanın herbirinden sülüs dirhem döküp anarak ve mahmudeyi de katıp meydana gelen karışımdan haplar yapıp yenmeli, üzerine de ılık su içilmelidir"(55) denilmektedir.

53)- a.g.e., Va: 78a-79b.

54)- a.g.e., Va: 83b-84a.

55)- a.g.e., Va: 84b-85a.

Kulak burun boğaz bölümünün ihtisas sahası içerisine boğaz şişi, boğazda diş olması, öksürük gibi rahatsızlıkları dahil etmemiz mümkündür. Bu hastalıklar hakkında dönem tabiblerinin verdiği bilgiler ise şöyledir; "boğaz şişi" balgamdan olur ise baş damarından kan alınmalı, mercimek kaynatılıp dut şarabı, gülsuyu ile karıştırılıp ilk gün ve ikinci gün gargara yapılmalıdır. İki üç gün gıda verilmemelidir. Ekşi nesnelere üç günden sonra verilmeli, birkaç günden sonra biraz daha düzeliş iştahı gelince, badem yağı ile isfanah, erişte, kabak müzevveresi veya yumurta verilmelidir. Eğer şiş içeriden değilirse gülyağı ile gargara yapılmalıdır"⁽⁵⁶⁾ denilmektedir. "Boğazda diş olması"nın tedavisi hususunda ise şunlar önerilmektedir; "hatmi, kuzu otu, incir, kök susam dibi hergün kaynatılıp üzerine şeker veya bal süzülüp içirilmelidir. Bu karışım balgamı pişirir. Daha sonra müşhil ile balgamın tamamı giderilmelidir. Susayınca su yerine bal suyu ya da soyulup kaynatılmış hatmi suyu içirilmelidir. Eğer yübüsetten ve sevdadan olursa, şarab-ı nilüfer iyi gelir. Şiş gidermek için ekşilerden, tuzlu yel eyler nesnelere perhiz edilmelidir. Hararet veya yübüsetten olursa yumurta, isfanah, erişte, semiz tavuk çorbası, tatlı badem yağı ve tereyağ yenmelidir. Bürüdetten ve balgamdan olursa şarab-ı rumman ve bal suyu içirilmelidir. İncir, kuru üzüm, bal, köknar ve acı yenmelidir. Balgamı ishal ederler"⁽⁵⁷⁾ "Öksürük" tedavisi için verilen bilgiler de "hararet veya

---

56)- a.g.e., Va: 69a-69b.

57)- a.g.e., Va: 69b-70b.

yübûsetten olursa şarab-ı benefşe, şarab-ı nilüfer, şarab-ı rummani, biraz katune içirilmelidir"(58) şeklindedir.

"Nüzûl inmesi" tedavisinde verilen bilgilere göre; "ilacı, nezle ilacıdır. Tatlı badem yağından sarı mum ile mum-ı rugan yapılip sıcakken göğüse konmalıdır. Gıdalardan ise yumurta, bal, incir, badem, kuru üzüm ve paça yenmeli, tuzlu, ekşi ve kabız yapıcı tiz nesnelere kaçınılmalıdır" (59).

Kardiyoloji bölümünün ihtisas sahası içerisinde incelemeyi uygun gördüğümüz, yazmalarda "yürek zayıflığı" olarak geçen günümüzde ise kalp yetmezliği dediğimiz hastalığın tedavisine ilişkin verilen bilgiler şöyledir; "şarab-ı nilüfer, şarab-ı verdi(gül şarabı), şarab-ı rumman, sığır dili ve gülsuyu ile içilmelidir. Hıyar, mersin, gül, benefşe, nilüfer yaprağı, kâfur, elma, armud yenmelidir. Akarsu kenarlarında oturulup gönül ferahlatılmalıdır. Eğer yürek zayıflığına bürûdetin galipliğinin sebep olduğu düşünülürse; şarab-ı tüffah, şarab-ı harire, reyhan tohumu, karanfil suyu biraz za'firân katıp içirilmeli anber, turunç yaprağı ve nergis yenmeli, gıdalardan feraric, tavuk kavurması yenmesi faydalıdır. Balgam galipliğinden ise; macun verilip hukne yapılmalıdır. Müshil verilmemelidir. Ancak kabız olmamaya da dikkât edilmelidir"(60).

Teşhis bahsinde yazmalarda yer alan ancak bugünkü karşılıklarını tesbit edemediğimiz bir takım hastalıklardan

58)- a.g.e., Va: 70b-71a.

59)- gös.yer.

60)- Aydınî, Tah.T., Va: 72b-73a.

bahsetmiştik. Tedavi kısmında da bu guruba dahil edebileceğimiz dalak şişmesi, göbek düşmesi gibi rahatsızlıklar ile karşılaşmaktayız. Tedavileri hakkında verilen bilgiler ise şöyle sıralanmaktadır; "dalak şişmesi" için "su ve anar içmekten, yemeğin üzerine su içmekten ve mercimek, kuru et gibi yel yapan galîz nesnelere sakınılmalıdır. Sığır eti ve tiz nesnelere perhiz edilmelidir. Sirkede ıslanmış incir yemek iyidir"⁽⁶¹⁾. "Göbek düşmek" için ise; "biraz katune tohumu, reyhan tohumu, tuhmiken, şarab-ı rummanın, anber, şarab-ı nilüfer içilmeli, ağrıyan yer gül suyu ile ovulmalıdır"⁽⁶²⁾denilmektedir.

Üroloji gurubunun ihtisas sahası içine dahil olan böbrek rahatsızlıklarına incelediğimiz dönemde de rastlamaktayız. O dönem yazmalarında "zahmet ve ağrı ile işemek" şeklinde geçen hastalığın tedavisi için şunlar önerilmektedir; "zahmetli işemek veya hiç işeyememek ekseri bürüdetten olur. İlacı, şarab-ı helyun, şarab-ı usûl içmek, anason, râziyâne tohumu, kimnun(kimyon) tohumu kaynatıp suyunu ıssıyla bal, şeker ya da şarab-ı zencebil ile içmek gerekir. Gıdalardan bal, nohut suyu, soğan, sarımsak, şalgam, helyun ve kerdi çorbası yenmelidir. Hararettense olursa karpuz suyunu şekeri ile hıyar tohumu, kişen hıyar tohumu, karpuz tohumu, tuhmilen sütün şekeriyle içilmelidir. İdrar daima akar ve rüyada da yapılırsa ekseriyetle bürüdetten olur. İlacı ıssı otlardır. Gıdalardan sumak, koruk aşına ıssı otlarla katılıp yenmelidir. Eğer

61)- a.g.e., Va: 84a-84b.

62)- a.g.e., Va: 81b.

hararettten ise şarab-ı verdi, anarak, şarab-ı rumman içirilmeli, ekşi yoğurt, sumak ve koruk aşu yedirilmelidir. Katî ekşilerden, tiz ve tuzlu nesnelerden perhiz edilmelidir"(63).

Diş hastalıkları ile ilgili olarak da birtakım tedavi usûllerinin geliştirildiğini görmekteyiz. Özellikle "diş ağrısı" için yapılan tedavi "hararettten dolayı ise kan alınmalı, safra ishal edilmelidir. Sumak, çölnar, mersin yemişi sirkede ya da suda kaynatılıp gargara eylemek lâzımdır. Dişlere gül yağı sürmek fayda eder. Ağrı bürûdetten ise balgamı ishal etmek lâzımdır. Tuzlu zeytin kaynatıp gargara yapılmalı, ıssı yumurta sarısı ısırmak faydalıdır. Gargara diş ağrısına faydalıdır. Anason üç dirhem, mekke ayruğu birbuçuk dirhem hilâl tohumu, zencebil kaynatılıp onaltı dirhem bal üzerine sürülüp sıcak halde iken gargara yapılmalıdır. Diş ağrısında et yememek gerekir. Hararettten olursa erişte müzevveresi ile bademyağı yenmelidir. Bürûdetten olursa erişte müzevveresini şekerikle ya da bal ile yemek faydalıdır"(64) şeklindedir.

İntaniye gurubu içerisinde ele alınan önemli rahatsızlıklardan biri de "veba"dır. Tedavisi için verilen bilgilere göre; "veba müteaffin (bozulmuş, kokmuş) nesnelere almaktan yani yemekten olur. Veba alâmetleri görüldüğünde bedeni temizlemek, kan almak gerekir. Vebalı olan şahsa kesinlikle müşhil verilmemeli, tatlılardan, yemişlerden, balıktan perhiz edilmeli, aşırı hararettten de

63)- a.g.e., Va: 85b-86a.

64)- a.g.e., Va: 67a.

sakınılmalıdır. Çok yemek veya aç susuz kalmak uygun değildir. Latif gıdalardan tavuk, piliç, anar.. gibi ekşi nesnelere yenmeli, elma, ayva, armud, ekşi anar, turuncu yemek de faydalıdır" (65).

Yukarıda bahsedilen tedavi yöntemleri ampirik (kaba-taslak) yöntemlerdir ve tecrübeler sonucu elde edilen bilgilere dayanır. Tedavi amacıyla kullanılan maddeler genellikle doğal bitkiler ve onlardan elde edilen şuruplardır. O dönemin tıbbî düzeyi düşünüldüğünde böyle olması gayet tabiidir.

Günümüzde çok çeşitli tahlil yöntemlerinin geliştirilmiş olması, insan vücudunun ve hastalıkların ayrıntılı olarak incelenmesi sonucunu doğurmuştur. Özellikle son yüzyılda hastalıkların sebepleri araştırılmış ve sebebe yönelik bilimsel tedavi yöntemleri bulunmuştur. Tedavi amacıyla kullanılan ilaçlar, doğal maddelerin kimyasal yöntemlerle saflaştırılması ve tekrar tekrar türevlerinin alınması ile geliştirilmektedir. Dolayısıyla her hastalık için mutlak tedavi edici ilaçlar imal edilmektedir. Ancak bütün gelişmelere rağmen hekimlerimiz yeni teşhis edilen hastalıklara karşı şimdilik çaresiz kalmaktadırlar.

4.3. TIBBÎ TAVSİYELER

4.3.1. Şifalı Gıdalar

İncelediğimiz yüzyıllar arasında yer alan tıp yazmalarında, şifalı gıdalar için ayrı ayrı bölümlerin oluşturulduğunu görmekteyiz. Yazmalarda yer alan bu bölümler içerisinde ise yoğunluk, şifalı gıdalar üzerinde toplanmaktadır. Bu durum da dönem tıp adamlarının konuya göstermiş oldukları hassasiyeti ortaya koymaktadır.

Her yazmada ayrı bölümler halinde incelenen bu gıdalar, muhtelif başlıklar halinde ele alınarak, hepsinin ayrı ayrı özellikleri, insan sağlığı açısından taşıdıkları değer, ne şekilde yenilmeleri gerektiği, hangi rahatsızlıklara iyi geldiği ve hangilerine iyi gelmediği kesin hatlar çizilerek anlatılmıştır (bkz. Ek-II).

Biz de bu bölümde, incelediğimiz yazmalarda yer alan bu şifalı gıdaları taşıdıkları özelliklere göre gruplandırarak inceledik (bkz. Tablo I). Yaptığımız tasnife göre ilk gurubu daneler oluşturmaktadır. Dane deyince aklımıza genellikle arpa, pirinç, buğday...v.s gibi kuru gıdalar gelmektedir. Bu gıdaların insan sağlığı açısından faydası olduğu gibi bir takım zararlarının da olduğu bilinmektedir. Yazmalarımızda bu iki hususa da değinilmiştir. Örneğin; arpa, pirinç ve mercümeğin kabızlık yaptığı bildirilirken, arpanın sarılıklara iyi gelip kuvvet verdiği, susuzluğu giderdiği⁽⁶⁶⁾ pirincin, vücudu kuvvetlendirip ömrü uzattığı⁽⁶⁷⁾ mercümeğin, ise sevdayı arttırdığı, kanın

66)- K.T., Va: 18b; Aydınî, Münth.Ş., Va: 67b.

67)- K.T., Va:18a; Hacı Paşa Aydınî, Hızır b. Ali, Tahsil, Va:50a.

dolaşımını yavaşlattığı, hatta suyunun ishale⁽⁶⁸⁾ sebep olduğu anlatılmıştır. Yine baklanın ve kendenenin baş ağrısı yaptığını, bununla beraber baklanın boğaz ağrısına iyi geldiği⁽⁶⁹⁾, kendenenin idrarı arttırıp gözü kararttığı, diş ağrısına da iyi gelmediği⁽⁷⁰⁾ vurgulanmıştır. Nohut, haşhaş, helyun tohumu(kuşkonmaz), şalgam tohumu, raziyane tohumu ve kerdüme tohumundaki ortak mevzu ise meni arttırıp, cimâ' ya kuvvet vermesidir. Bu danelerin diğer özellikleri ise şöyle sıralanmaktadır. Nohut, genellikle vücut için faydalıdır. Balgamı kesip idrarı arttırdığı göğse, ciğere, dalağa ve böbreğe iyi geldiği suyu ile gargara yapmanın diş ağrısına faydası olduğu söylendikten sonra çok yenilmesi sonucu böbrek taşına sebep olabileceği de belirtilmiştir⁽⁷¹⁾. Haşhaş, balgamı kesme özelliği vardır. Ayrıca uyku getirir fazla yenmeside sağlık açısından zararlıdır⁽⁷²⁾. Helyun(kuşkonmaz) tohumu: En önemli özelliği anne sütünü arttırmasıdır. Bir şayet vücuda zarar verecek olursa tedavisi için bal kullanılması tavsiye edilmektedir⁽⁷³⁾. Şalgam tohumu, gıdası oldukça boldur. Gözü kuvvetlendirip göğsü yumuşatma özelliği vardır. Çok yemek dalağa zarar vermektedir. Tedavisinde ise kavun tohumuna başvurulmaktadır⁽⁷⁴⁾. Raziyane tohumu, bağırsak gazlarına iyi gelip idrarı fazlalaştırmaktadır⁽⁷⁵⁾. Kerdüme tohumu ise balgamı kesip kanı koyulaştırır. Eşşek turp

---

68)- *K.T.*, Va: 18a.

69)- *gös.yer.*

70)- *a.g.e.*, Va: 22a.

71)- *a.g.e.*, Va: 18a.

72)- *Aydinî, Münth.Ş.* Va: 68b.

73)- *a.g.e.*, Va: 69a.

74)- *gös.yer.*

75)- *gös.yer.*

tohumundan iki tane yemek istiska' için faydalıdır. Bu saydıklarımız haricinde susam için harr ve galiz denilmektedir. Mideye iyi gelmediği iştahı kesip susuzluğa sebep olduğu da ayrıca belirtilmiştir⁽⁷⁶⁾. Börülce, bârid ve yâbis balgamı arttırıp bağırsak gazlarına sebep teşkil ediyor⁽⁷⁷⁾. Burçak, bârid yani kurudur. Göğse faydalı olup çeşitli zehirli hayvan sokmalarının tedavisinde kullanılmıştır⁽⁷⁸⁾. Turab tohumu için fazla açıklama yapılmamıştır. Sadece hararet yaptığı ve kuru olduğu belirtilmiştir⁽⁷⁹⁾. Nane tohumu, tabiatı sıcak ve kurudur. Mideye ve ciğere kuvvet verip yemeğin hazmını kolaylaştırır⁽⁸⁰⁾. Tarhun, harr ve yâbis cimâ' yı zayıflatıp geç hazım olmasına rağmen mideyi kuvvetlendirme özelliği vardır⁽⁸¹⁾. Bu bahsettiğimiz daneli bitkiler haricinde kereviz mideye fayda edip idrarı arttırır. Diş ağrısı ve ağız kokusuna iyi gelir⁽⁸²⁾. Soğan, genel olarak vücut için yaralı bir besin olarak kabul edilmiştir. Yemeğin hazım olmasını kolaylaştırır. İçme sularından meydana gelebilecek olan rahatsızlıklarında giderip benzin rengini iyileştirir. Bütün bu faydalarının yanı sıra baş ağrısı yapıp safrayı da arttırabileceği vurgulanmıştır⁽⁸³⁾. Sarımsağın da soğanda olduğu gibi yemeğin hazmını kolaylaştırma özelliği vardır. Bağırsak gazlarına iyi gelir. Kanı koyulaştırıp safrayı

---

76)- *Aydını, Th.*, Va: 50b.

77)- *K.T.*, Va: 18a.

78)- *Aydını, Münth.Ş.*, Va: 68b.

79)- *a.g.e.*, Va: 69a.

80)- *K.T.*, Va: 21b.

81)- *a.g.e.*, Va: 22a.

82)- *Aydını, Münth.Ş.*, Va: 73a-73b.

83)- *K.T.*, Va: 22a.

arttırır⁽⁸⁴⁾. Turp, hazmı kolaylaştırıp balgamı yok eder⁽⁸⁵⁾. Havuç, sulu bir yemiştir. Hazmı zordur. Cimâ'yı kuvvetlendirir⁽⁸⁶⁾.

Şifalı gıdalar içerisinde yer alan bir diğer gurubu ise ekmekler oluşturmaktadır. Ekmek Türk toplumunda önemli bir yere sahiptir. Her sofrada mutlaka bulunur. Bu sebeble de yazmalarımızda özellikleri üzerinde durulmuştur. Verilen genel bilgilere göre ekmeğin iyisi buğdaydan yapılanıdır. Hamurunun kalın ve tuzlu olmamasına, tandırda veya fırında pişirilmesine dikkât edilmelidir. Kepeği tamamen gitmiş ekmek vücuda çok gıda verir, ancak kabız yapar, ıslanmış ekmek ise geç hazım olup bağırsak gazına sebep olur. Buğday ekmeği dışında diğer unlardan yapılan ekmeklerin de özelliklerine değiniliyor. Örneğin, arpa unuyla yapılan ekmek az gıda verip kabız yapar. Fazla kiloya neden olur. Bu yan tesirlerinden dolayı da yaşlılara ve kuluncu olanlara tavsiye edilmemektedir⁽⁸⁷⁾. Peksimet, genellikle vücut için faydalı görülmüştür. Midede çabuk hazım olması barsak gazı olanlara ve yaşlılara iyi gelmesi bir takım özellikleridir. Peksimet yapılmadan önce dikkat edilmesi gereken en önemli husus ise ince elekten geçirilmiş saf buğdaydan yapılmasıdır⁽⁸⁸⁾. Yine ekmekler gurubuna giren ve darıdan yapılan ekmeğin bağırsak problemleri olanlara fayda edeceği belirtilmiştir⁽⁸⁹⁾.

---

84)- gös.yer.

85)- gös.yer.

86)- gös.yer.

87)- Aydınî, Münth.Ş., Va: 64b-65a.

88)- gös.yer.

89)- gös.yer.

Yazmalarda ele alınan şifalı gıdalardan bir diğer gurubu insan sağlığı açısından çok önemli olan etler oluşturmaktadır. Et için kanı arttırıp vücudu kuvvetlendirir denilmektedir. Ayrıca etlerin harr olduğu iyisinin ise karaca olduğu⁽⁹⁰⁾, belirtildikten sonra belli başlı etler şu şekilde tanıtılmıştır. Baş eti geç hazım olduğu için fazla tavsiye edilmemiştir⁽⁹¹⁾. Beyin ise iştahı açıp vücudu kuvvetlendirir, genel olarak faydalıdır⁽⁹²⁾. Koyun, kuzu ve oğlak eti içerisinde insan tabiatına en uygun olanının kuzu eti olduğu hekimlerin ortak kanaati olarak karşımıza çıkmaktadır⁽⁹³⁾. Koyun eti de bir ölçüde insan tabiatına uygun görünmektedir. Kanı ve meni arttırıcı özelliği vardır⁽⁹⁴⁾. Oğlak etinin iyisi ise kara oğlaktır⁽⁹⁵⁾. Sığır eti bârid, yâbis ve galizdir. Sevdayı arttırıp dalağı büyütür⁽⁹⁶⁾. Kümes hayvanları olarak tavuk, horoz, kaz ve ördek etleri arasında en sağlıklı görünen tavuk etidir. Akli kuvvetlendirip kolay hazım oluşu önemli bir özelliktir. Tavuğun iyisi ise yumurtlamamış olanı, yani piliçtir⁽⁹⁷⁾. Horoz eti nefes darlığına ve mideye iyi gelmektedir. İyisi ise henüz ötmemiş olanıdır⁽⁹⁸⁾. Kümes hayvanları içerisinde yazmalarımıza göre en fazla olumsuz etki gösteren kaz ve ördek etidir. Geç hazım olup humma getirir, balgamı ve sevdayı arttırır⁽⁹⁹⁾. Av hayvanlarının

90)- K.T., Va: 18b.

91)- Aydınî, Th., Va: 51a.

92)- K.T., Va: 18b.

93)- Aydınî, Münth.Ş., Va: 65a- 65b.

94)- a.g.e., Va: 65a.

95)- a.g.e., Va: 65a-65b.

96)- K.T., Va: 18a.

97)- Aydınî, Münth.Ş., Va: 65b.

98)- gös.yer.

99)- Aydınî, Th., Va: 51a.

etlerinin de genelde insan vücudu için faydalı olduğu görülmektedir. Keklik etinin bedene kuvvet verdiği⁽¹⁰⁰⁾, güvercin etinin felce ve soğuk mizaçlı kişilere iyi geldiği, serçe etinin meni arttırdığı, geyik etinin kulunca ve felce fayda ettiği görülmektedir⁽¹⁰¹⁾. Bütün bunların haricinde günümüzde eti yenmeyen çeşitli hayvanların etlerinin o dönem için tedavi edici birer unsur olduğunu görüyoruz. Örneğin kedi eti basur için faydalı olup meni arttırmaktadır. At eti ise kanı fazlalaştırmaktadır⁽¹⁰²⁾.

Deniz ürünlerinden olan balık eti, balgamı arttırıp midedeki rahatsızlıklara iyi gelmektedir. Tuzlu su safrayı arttırıp kanı koyulaştırmakta ve susuzluk yapmaktadır. Buzağı eti de vücuda faydalıdır⁽¹⁰³⁾, ancak baharda yenmesi daha uygundur⁽¹⁰⁴⁾.

Yağlar içerisinde en fazla üzerinde durulan kuyruk yağı, zeytinyağı, tatlı badem yağı, iç yağı ve tereyağıdır. Bunlar içerisinde kuyruk yağı ve iç yağının kesinlikle yenmemesi gerekmektedir. İnsan vücudu için hiçbir faydası yoktur⁽¹⁰⁵⁾. Diğer yağların zararının yanı sıra faydaları da dile getirilmiştir. Zeytinyağının çeşitlerinin olduğu, ham zeytinden çıkarılanın bârid ve yâbis, tam olmuş zeytinden çıkarılanın ise evvel derecede ıssı ve rutubete meyilli olduğu görülmektedir⁽¹⁰⁶⁾. Tatlı badem yağı, öksürüğe, ciğere, dalağa faydalıdır. Meni arttırır. Baş, kulak,

---

100)- Aydınî, *Münth.Ş.*, Va: 65b.

101)- *gös.yer.*

102)- *gös.yer.*

103)- Aydınî, *Th.*, Va: 51b.

104)- Aydınî, *Münth.Ş.*, Va: 66a.

105)- *a.g.e.*, Va: 66b; Aydınî, *Th.*, Va: 51a.

106)- Aydınî, *Münth.Ş.*, Va: 66b.

böbrek ve mideye iyidir⁽¹⁰⁷⁾. Tereyağı, harr ve ratb'dır, vücudu kuvvetlendirip balgamı arttırmaktadır⁽¹⁰⁸⁾. Yine çok gıda veren bir başka yiyecek ise yumurtadır. Çabuk hazım olur, kuvvet verir. Sarısını içmek iyidir. Katısı ise geç hazım olur⁽¹⁰⁹⁾.

Süt ve süt mamulleri insan vücudu için genelde faydalı görülmektedir. İnsan tabiatına en uygun olan midede çok çabuk hazmedilen anne sütüdür⁽¹¹⁰⁾. Sütün cildi güzelleştirdiği, ancak mutlaka pişirilmesi gerektiği de ayrıca belirtilmiştir⁽¹¹¹⁾. Sığır, koyun, keçi, eşek ve kısrak sütleri de vücuda faydası olan, birçok hastalığa iyi gelen gıdalar olarak ele alınmıştır. Sığır ve koyun sütlerinin kan yapıcı özelliği vardır⁽¹¹²⁾. Keçi sütü kanı temizleyip idrarı bollaştırmakta, sıtmaya ve susuzluğa iyi gelmektedir⁽¹¹³⁾. Eşek sütü, sarılık, yel, cüzzam gibi hastalıkların tedavisinde kullanıldığı gibi, diş ve dişeti rahatsızlıklarına, kan tükürene, bağırsaklarında problemi olanlara iyi gelmektedir. Süt mamullerinden olan peynirin ise tabiatının kabız yaptığı, safrayı arttırıp bedene zarar verdiği bildirilmektedir⁽¹¹⁴⁾. Yaş peynir bedene kuvvet verir ancak uyku yapar, kuru peynir kabız yapıp geç hazım olur. Tuzlu peynir ise safrayı arttırır⁽¹¹⁵⁾.

---

107)- *gös.yer.*

108)- *Aydinî, Th., Va: 52a.*

109)- *K.T., Va: 19a.*

110)- *Aydinî, Münth.Ş., Va: 66b-67a.*

111)- *K.T., Va: 19a.*

112)- *Aydinî, Münth.Ş., Va: 66b.*

113)- *a.g.e., Va: 66b-67a.*

114)- *a.g.e., Va: 66b-67b.*

115)- *K.T., Va: 19b.*

Yazmalarda üzerinde önemle durulan bir diğ er husus da yemişlerdir. Dönem hekimleri meyve ve sebzelerin üzerinde tek tek durarak yarar ve zararlarını belirtmişlerdir. Pekçok madde halinde incelenen bu yemişlerin bir kısmını tanıtmakta yarar görüyoruz. İncir, bedeni kuvvetlendirici özelliğ i vardır. Tabiatı yemiştir. Ekseriyetle iyidir. Safrayı arttırıp uyku yapar. Issı mizaçlı kişilere sıtma getirir. Tedavisinde ekşi nesnel er kullanılır(116). Üzüm, genel olarak tabiatı uyku ve yel yapar. Safrayı arttırıp meni azaltır (117). Kuru üzüm, farklı olarak mideye, ciğ ere ve göğ üse kuvvet verir. Akli ve bedeni kuvvetlendirir. Bağırsakları rahatsız olanlara faydalıdır(118). Koruk, bârid ve yâbisdır. Mide ve ciğ er için iyidir. Kusmuğ u giderir. Tabiatı kabız yapar. Baş ağ rısına faydalıdır. (119). Hurma, harr ve yâbisdır. Mide için iyidir. Meni arttırır. Baş ağ rısı yapıp diş e zarar verir(120). Dut, bu meyve ekşi ve tatlı dut olmak üzere iki madde halinde incelenmiştir. Tatlı dutun vücut için bir faydası yok zararı vardır. Dolayısı ile yenilmemesi önerilmiştir(121). Ekşi dut suyu ile gargara yapılması boğ az ağ rısı için faydalıdır. İştahı arttırıp Vücutta meydana gelen muhtelif şişlere iyi gelir(122). Tatlı dut gibi zerdali yemiş i de fazla itibar görmemiştir. Midede kısa sürede safraya dönüp bağırsakları bozmaktadır(123). Şeftali, mide için iyidir

116)- Aydınî, *Münth.Ş.*, Va: 69a-69b.

117)- Aydınî, *Th.*, Va: 52a.

118)- Aydınî, *Münth.Ş.*, Va: 69b.

119)- *gös.yer.*

120)- *gös.yer.*

121)- *a.g.e.*, Va: 70a.

122)- Aydınî, *Th.*, Va: 52a.

123)- *K.T.*, Va: 20a.

ancak geç hazım olması dezavantajıdır(124). Anar, Tatlı ve ekşi olmak üzere iki ayrı madde halinde incelenmiştir. İkisinin de tabiatı bâriddir. Midede safra fazla ise tatlı anar safraya dönüşür. Boğazı ve göğsü yumuşatır, meni arttırır(125). Ekşi anar ise tam tersine safrayı kesip susuzluğu giderir. Mideye, ciğere ve yüreğe faydalıdır. Suyu ishal, çekirdeği ise kabız yapar(126). Ayva, tatlısı bârid ve ratbdır. Mideye kuvvet verir. İshali keser, kusmuğu giderir. Ancak geç hazım olur(127). Elma, tatlısı harareti ve bürûdeti keser. Gülsuyu ile pişirilip yenirse iştahı açar. Kalp ve mide için faydalı olmakla beraber bağırsaklar için zararlıdır(128). Turunç, mideye ve ciğere kuvvet verir. Ağız kokusunu ve yeli giderir. Yemeğin kolay hazım olmasını sağlar. Ekşisi kalbe kuvvet verir. Safrayı keser bağırsaklar ve göğüs için zararlıdır(129). Limon, turunç ekşisinin özelliklerini taşımaktadır(130). Armud, bârid, yâbisdır. Kabızlık yapar. Sulusu safrayı önler, susuzluğu giderir ve mideyi kuvvetlendirir. Mide bulantısına iyidir. Yaşlılara tavsiye edilmez. Bağırsak gazlarına ve kulunca sebep olur. Tedavisi zencefil ile mümkündür(131). Erik, bârid ve ratbdır. Safrayı keser ve susuzluğu giderir(132). Kiraz, tatlısı bârid ve ratb'dır. Mideye iyi gelir. Ekşisi bârid, yâbisdır. Safrayı, balgamı

---

124)- Aydınî, *Th.*, Va: 52a.

125)- Aydınî, *Münth.Ş.*, Va: 70a.

126)- *K.T.*, Va: 20a.

127)- *gös.yer.*

128)- Aydınî, *Münth.Ş.*, Va: 70b.

129)- *gös.yer.*

130)- *K.T.*, Va: 20b.

131)- Aydınî, *Münth.Ş.*, Va: 70b.

132)- *gös.yer.*

ve harareti keser⁽¹³³⁾. Zeytin, bârid, yâbisdır. Mideye kuvvet verip, iştahı arttırır. Göze zararlıdır. Sevdayı arttırır. Yüzdeki sarılığı giderir. Meni arttırır. İki taâm arasında yenmesi daha uygundur. Tuzlusu harr ve yâbisdır⁽¹³⁴⁾. Fındık, meni ve safrayı arttırır. Baş ağrısı yapar. Öksürüğe iyi gelir. Geç hazım olur ve kadınların sütünü arttırır⁽¹³⁵⁾. Badem, tatlısı insan vücudu için faydalıdır. Kilo ve uyku yapıp öksürüğe iyi gelir. Hazmı zordur⁽¹³⁶⁾. Acı badem ise soğuk mizaçlılar için faydalıdır⁽¹³⁷⁾. Fıstık, harr ve yâbisdır. Kalbe cimâ' kuvvetine ve bel ağrısına faydalıdır⁽¹³⁸⁾. Annab, bârid ve yâbisdır. Kusmuğu keser. Öksürüğe iyi gelir. Mide için zararlıdır. Geç hazım olur⁽¹³⁹⁾. Menevüş (Menekşe), harr, yâbisdır. Cimâ'a kuvvet verir iştahı keser⁽¹⁴⁰⁾. Köknar, harr ve yâbisdır. Meni arttırır, balgamı keser. Baş ağrısına sebep olmasına rağmen, ekseriyetle vücut için faydalıdır⁽¹⁴¹⁾. Keçiboynuzu, bârid ve yâbisdır. Kurusu kabız, yaşı ise ishal yapar⁽¹⁴²⁾. Mide için zararlıdır⁽¹⁴³⁾. Kavun, vücut için pek faydası yoktur. Yenildikten kısa bir süre sonra safraya döner ve sıtmaya sebep olur⁽¹⁴⁴⁾. Aluç, safrayı keser ve kabız yapar⁽¹⁴⁵⁾.

---

133)- *gös.yer.*

134)- *gös.yer.*

135)- *a.g.e.* Va: 71a.

136)- *K.T.*, Va: 20b.

137)- *Aydinî, Münth.Ş.*, Va: 71a.

138)- *gös.yer.*

139)- *K.T.*, Va: 20b.

140)- *Aydinî, Tah.*, Va: 53a.

141)- *K.T.*, Va: 21a.

142)- *Aydinî, Münth.Ş.*, Va: 71a.

143)- *Aydinî, Tah.*, Va: 53a.

144)- *K.T.*, Va: 21a.

145)- *Aydinî, Münth.Ş.*, Va: 71a.

Kükem, bârid, yâbisdır. Göğüs ağrısına yaramaz ve eski sancılıları depreştirir⁽¹⁴⁶⁾. Karpuz, bârid, ratbdır. Balgamı arttırır ve safrayı keser. Uyku yapar. Bol idrar getirdiği için mesaneye faydalıdır⁽¹⁴⁷⁾. Hıyar, bârid ve ratbdır. Balgamı arttırır, safrayı keser. Geç hazım olur⁽¹⁴⁸⁾. Kabak, bârid ve ratbdır. Balgamı arttırır. Safrayı keser, göğsü yumuşatır. Fazlasını yemek, bağırsaklar ve mide için iyi değildir. Vücutta yapmış olduğu hasarın ıslahı hardal, fülful veya sakız iledir⁽¹⁴⁹⁾. Patlıcan, harr, yâbisdır. Sevdayı arttırır. Göze ve başa zararlıdır. Benzin rengini bozar. Tatlı yağ ile çok pişirmek gerekmektedir⁽¹⁵⁰⁾. Şeker, yapısı harr, ratbdır. Balgamı keser. Uyku verir ve safrayı arttırır. Kanı koyulaştırır. İştahı açar, yemeğin çabuk hazım olmasını sağlar⁽¹⁵¹⁾. Şeker kamışı ve yeni şeker başlıkları altında iki ayrı madde halinde incelenen bu gıdalar bir önceki maddede değindiğimiz şeker ile aynı özellikleri göstermektedir. Bal, insan vücudu için oldukça faydalıdır. Mideyi kuvvetlendirip iştahı açması ve kan yapıcı özelliğinden dolayı önemlidir. Balgamı kesip safrayı arttırır⁽¹⁵²⁾. Pekmez, Kan yapıcı özelliği vardır. harr ve yâbistir⁽¹⁵³⁾. Marul, bârid, ratbdır. Safrayı keser. Çok yenmesi halinde göz kararması olabilir⁽¹⁵⁴⁾. Acı marul ise

---

146)- a.g.e., Va: 71b.

147)- gös.yer.

148)- K.T., Va: 21a.

149)- Aydınî, Münth.Ş., Va: 71b.

150)- K.T., Va: 21a.

151)- gös.yer.

152)- Aydınî, Münth.Ş., Va: 72a-72b.

153)- gös.yer.

154)- Aydınî, Th., Va: 54a.

mideyi ve ciğeri kuvvetlendirir⁽¹⁵⁵⁾. Pazu, bârid, ratbdır. Suyu ishal eder. Balgamı ve yeli arttırır⁽¹⁵⁶⁾. İsfanah (İspanak), bârid ve ratbdır. Balgamı arttırır. Öksürüğe iyidir. Boğaza ve göğüse iyi değildir. Safrayı ve kanı keser, yel ağrısına faydalıdır. Ancak soğuk mizaçlı kişilere yaramaz. Tedavisi tarçın, fülful ve ıssı nesnelereyledir⁽¹⁵⁷⁾. Kuzu Kulağı, bârid, yabıdır. Kabız yapar, safrayı kesip mideyi kuvvetlendirir⁽¹⁵⁸⁾. Kerdiye ve kelem, harr, yâbıdır. Ekseriyetle faydalıdır. Boğazı ve göğsü yumuşatır. Cimâ'ı kuvvetlendirir. Balgamı keser. Ağız için iyi olmakla beraber dişlere zarar verir. Sevdayı ve safrayı arttırır. Baş ağrısı yapar⁽¹⁵⁹⁾. Semiz otu, bârid, ratbdır. İdrarı bollaştırıp, safrayı keser⁽¹⁶⁰⁾. Nane, harr ve yâbıdır. Mideyi, ciğeri kuvvetlendirir. Yemeğin hazmını kolaylaştırır. Kusmuğu keser, kalbi kuvvetlendirir⁽¹⁶¹⁾. Tarhun, harr, yâbıdır. Mideyi kuvvetlendirir. Ağız ağrısına iyidir. Dişleri güzelleştirir ve ağız kokusunu hoş eder⁽¹⁶²⁾. Kerdeme, harr, yâbıdır. Cimâ'a kuvvet verir. Kadınların sütünü arttırır⁽¹⁶³⁾. Kereviz, harr, yâbıdır. Mideye iyi gelir. İdrarı arttırır. Balgamı kesip, cimâ'a kuvvet verir. Zayıf nefese, diş ağrısına ve ağız kokusuna iyidir. Baş ağrısına sebep olur⁽¹⁶⁴⁾. Kişniş(güzel kokulu bir tohum, karakimyon) bârid, yâbıdır. Fazla yenmesi

155)- K.T., Va: 21b.

156)- gös.yer.

157)- Aydınî, Münth.Ş., Va: 72b.

158)- gös.yer.

159)- K.T., Va: 21b.

160)- Aydınî, Münth.Ş., Va: 72b.

161)- K.T., Va: 21b.

162)- Aydınî, Münth.Ş., Va: 73a.

163)- gös.yer.

164)- gös.yer.

zihinde bulanıklığa ve göz kararmasına sebep olur. Safravî mizaca iyidir. Ağız kokusunu giderir. Gövdede çıkan nesnelere bal, gül yağı, mısır gibi bitkilerle karıştırıldığında iyi gelir. Yaş olanı burundan kan gelmesini önler⁽¹⁶⁵⁾. Helyûn (Kuşkonmaz), harr, ratbdır. Meni ve idrarı arttırır. Yel ağrısına iyi gelir. Cimâ'a kuvvet verir. İştahı açar. Muhtelif suların yapmış olduğu rahatsızlıkları giderir. Safrayı ve balgamı arttırır. Pişmiş genellikle iyidir. Gece yatarken yenmesi ağızdan su gelmesine ve hararete sebep olur⁽¹⁶⁶⁾. Turak Otu, harr, yâbisdir. Mideye zararlıdır. Uyku yapar⁽¹⁶⁷⁾.

Aşlar, başlığı altında ise milletimize has olan kendi örf ve adetlerimizi yansıtan yemeklerin, insan sağlığı açısından yeri ve önemine değinilmiştir. Aşağıda bu yemeklerden örnekler verilmiştir.

Kebab, büryan, hurma, gövdeye kuvvet veren yemeklerdendir. Geç hazım olup kabıza sebep olurlar⁽¹⁶⁸⁾. İsfınbâc, et suyu ile yapılan çorba demektir. Bedene kuvvet verir. Sevdayı giderir. Kanı ve meni arttırır. Benzin rengini güzelleştirir. Eğer içine biraz havuç konulup pişirilirse daha iyi sonuç alınır⁽¹⁶⁹⁾. Tarhana aşısı, vücutta yapmış olduğu zararı sarımsak ile gidermek mümkündür⁽¹⁷⁰⁾. Herse veya herise günümüzde patlıcan ile yapılan bir tür salatadır. Harr, ratbdır. Cimâ'a kuvvet verir. Meni

---

165)- gös.yer.

166)- a.g.e., Va: 73b-74a.

167)- K.T., Va: 22b.

168)- gös.yer.

169)- gös.yer.

170)- K.T., Va: 23a.

arttırır. Çok gıda verip vücudu kuvvetlendirir. Sıcak günlerde yenmelidir. Midesi zayıf olanlara zararlıdır (171). Köfte, harr, ratbdır. Çok gıda verir, bedeni kuvvetlendirip kanı ve meni arttırır(172). Sütlü pirinç (sütlaç), çok gıda verir. Bedeni kuvvetlendirir. Çabuk hazım olur ve meni arttırır(173). Erişte aşı, bârid, ratbdır. Issı marazlara ve ıssı mizaçlılara iyidir. Soğuk marazlara ve soğuk mizaçlara dahi faydası vardır(174). Tutmac (bulamac yemeği) erişte aşının özelliklerini taşımaktadır(175). Kuru et, harr ve yâbisdır. Bedeni kuvvetlendirir. Balgamı keser, geç hazım olur, sevdayı arttırır(176). Müzeffene, içerisinde et olmayan aşdır(177). Müzevvere, içerisinde et olan aşdır(178). Helvalar, meni, safrayı arttırır, ciğere ve dalağa zararlıdır. Gövdeyi kızdırır ve kanı koyulaştırır. Boğaza iyidir. Şekerî helvanın, bal helvasından harareti daha azdır(179). Bişi, gövdeyi kızdırır, susatır, geç hazım olur(180).

Şerbetler, dönem hekimlerince tedavi edici birer unsur olarak kullanılmışlardır. Yazmalarda ayrı birer bölüm olarak incelenen bu gurubun yapılışında esas olarak alınan, hangi meyvenin şerbeti yapılacaksa o meyvelerin kaynatılıp, daha sonrada bal veyahut şekerinin konulması şeklindedir. Hastalığın çeşidine göre ise konan şekerin yada balın

171)- gös.yer.

172)- Aydınî, Münth.Ş., Va: 74b.

173)- K.T., Va: 23a.

174)- Aydınî, Münth.Ş., Va: 74b.

175)- gös.yer.

176)- K.T., Va: 23a.

177)- gös.yer.

178)- gös.yer.

179)- gös.yer.

180)- K.T., Va: 23b.

miktarı değişmektedir⁽¹⁸¹⁾. Şimdi bu şerbetlerden bir kısmını inceleyelim.

Sikencübin, sirke ve baldan yapılan bir tür şerbettir. Safrayı ve balgamı keser. Sıtmalılara faydalıdır, harareti keser, susuzluğu giderir, idrarı arttırır. Ekseri mizaçlar için faydalıdır, ancak her mizaca göre farklı hazırlanır⁽¹⁸²⁾. Cülâb(gülsuyu), müşhil gibi kullanılan bir tür şurubtur. Mu'tedildir, bedene kuvvet verir⁽¹⁸³⁾. Şarab-ı rummanîn, nar şarabıdır. Bârid, yâbisdir. Safrayı keser. Mideyi kuvvetlendirir, tabiatı kabız eder. Başağrısı ve susuzluğu keser, kusmuğu giderir⁽¹⁸⁴⁾. Hindibağ kabuğu şarabı, mideyi kuvvetlendirir ve sıtmaya faydalıdır⁽¹⁸⁵⁾. Gül şarabı, gül ve benefşe şarabında, gülü ve benefşeyi çok kaynatmamak gerekir⁽¹⁸⁶⁾. Gülsuyu ise mideyi ve bedeni kuvvetlendirir⁽¹⁸⁷⁾. Sirke, bârid, yâbisdir. Balgamı, safrayı keser. Kan dolaşımını yavaşlatır, taâmın hazmını kolaylaştırır. Gövdeyi kurutur ve uyku getirir. Mizacı soğuk olan kimseye yaramaz⁽¹⁸⁸⁾. Fukka', yine bir tür şerbettir. Sevdayı arttırır, sinirlere zarar verir⁽¹⁸⁹⁾. Pekmez, Harr, yâbisdir. Kanı koyulaştırır, soğuk mizaçlılara fayda eder⁽¹⁹⁰⁾. Aftimun, harr, yâbisdir. Sevdayı, balgamı arttırır. Tedavisi, tatlı

---

181)- K.T., Va: 24a.

182)- gös.yer.

183)- gös.yer.

184)- K.T., Va: 24b.

185)- gös.yer.

186)- K.T., Va: 25a.

187)- gös.yer.

188)- gös.yer.

189)- K.T., Va: 25b.

190)- gös.yer.

bademyağı iledir(191). Anason, ekme  ve bazı yiyeceklere konan bir tür nebattır. Harr, yâbisdir. Balgamı keser(192). Afyon, dördüncü derecede bârid,  c nc  derecede yâbisdir. Zihin için zararlıdır(193). Amber, bârid, yâbisdir. Safrayı keser, tabiatı kabız yapar. Ci eri ve mideyi kuvvetlendirir. Kusmu u keser, susuzlu u giderir(194). Benef e, yani menek e bârid, ratbdır. Soğuk haletlere iyi gelir. Ba  ağrısını ve uykuyu giderir. Safrayı arttırır ve mideye zarar verir(195). Ceviz, ikinci derecede harr, yâbisdir. A ız kokusunu giderir. mideye ve ci ere iyidir. Balgamı kurutur(196). Tarçın, harr, yâbisdir. Balgamı keser, g nl  ferahlatır. Yeme in hazmını kolayla tır. Ci eri ve mideyi kuvvetlendirir(197). Helil  , bir tür danedir. Bârid ve yâbisdir. Safrayı arttırır(198). Verd, g l demektir. B ridir. Evvel derecede y bis ikinci derecede iyisi, kırmızı olandır. Safrayı ve balgamı arttırır(199). Zafer n(safran), ikinci derecede harrdır. Benzin rengini g zelle tirir. Ba  ağrısı yapar ve i tahı azaltır(200). Zencebil (zencefil),  c nc  derecede harr, ikinci derecede yâbisdir. Balgamı keser, cimâ'a kuvvet verir. Taâmın hazmını kolayla tır. Mideye ve ci ere faydalıdır(201). Hanzal (Eb  Cehil karpuzu da denen,

---

191)- gös.yer.

192)- gös.yer.

193)- K.T., Va: 26a.

194)- gös.yer.

195)- gös.yer.

196)- gös.yer.

197)- gös.yer.

198)- gös.yer.

199)- K.T., Va: 26b.

200)- gös.yer.

201)- gös.yer.

portakal büyüklüğündeki meyvası, çok acı ve iç sürdürücü olan bir bitkidir). Harr ve yâbisdır. Balgamı arttırır. Bağırsaklar için zararlıdır. Çekirdeğinden şerbet yapılır(202). Tebâşir(tebeşir) iyisi, akçe büyüklüğünde ve beyaz olandır. İkinci derecede bârid, üçüncü derecede yâbisdır. Yüreği kuvvetlendirir, gönlü ferahlatır. Susuzluğu giderip, ishali keser(203). Kâfur (Uzak doğuda yetişen, hekimlikte kullanılan, beyaz ve yarı saydam, kolaylıkla parçalanan, ıtırı kuvvetli bir bitki), bârid ve yâbisdır. Mideyi zayıflatır. İştahı ve ishali keser. Uyku getirir(204). Kimyon, ikinci derecede harr, üçüncü derecede ise yâbisdır. Benzi sarartır(205). Mastaki (sakız), harr, yâbisdır. Mideyi ve ciğeri kuvvetlendirir. İştahı açar (206). Milh (tuz), harr ve yâbisdır. Yeli yok eder, balgamdan temizler ve iştahı açar. Yemeği hazm ettirir. Benzin rengini güzelleştirir. Fazla kullanılırsa gövdeyi kurutur ve gözü zayıflatır (207). Müşk (misk) ikinci derecede harr ve yâbisdır. Kalbi kuvvetlendirir, gönlü ferahlatır ve dimağı açar(208). Nilüfer, bârid ve ratbdır. Uyku getirir. Safradan oluşan baş ağrısını yok eder. Cimâ'ı zayıflatır. Issı öksürüğe faydalıdır(209). Sakmûniya (Bir göz otu, müshil gibi kullanılan bir madde), iyisi sarı renkte ve saf olandır. Üçüncü derecede harr ve yâbisdır. Mide, ciğer, yürek ve bağırsaklara zararlıdır. İştahı

202)- gös.yer.

203)- gös.yer.

204)- K.T., Va: 27a.

205)- gös.yer.

206)- gös.yer.

207)- gös.yer.

208)- gös.yer.

209)- K.T., Va: 27b.

keser, safrayı arttırır(210). Summak (ekseriyetle kebaba konan kırmızı bir dane), ikinci derecede bârid, üçüncü derecede yâbisdır. Kabız yapar, susuzluğu giderir(211). Sinameki (yaprağı kuvvetli müşhil olan bir nebat) harr ve yâbisdır. Safrayı, balgamı ve sevdayı arttırır(212). Fülful (karabiber), harr ve yâbisdır. Kanın dolaşımını hızlandırır, benzin rengini kızartır. Taâmın hazmını kolaylaştırır(213). Karanfil, harr ve yâbisdır. İkinci dereceden mideye, ciğere, dimağa, cimâ'a kuvvet verir. Kusmuğu giderir(214). Râziyâne(rezene), harr, yâbisdır. İdrarı arttırır. Susuzluğu keser ancak soğuk mizaçlı kişilere zarar verir(215). Şahterec(şahtere), bârid ve yâbisdır. İdrarı, safrayı ve sevdayı arttırır(216). Temerhindi, bârid, yâbisdır. Kusmuğu giderip safrayı keser. Susuzluğu giderir. Issı mideye ve ıssı yüreğe faydalıdır(217). Hatmi, harr ve ratbdır. Kabız yapar(218).

4.3.2. Koruyucu Hekimlik Prensipleri:

Günümüzde sağlık hizmetlerinde teşhis ve tedavi bakımından büyük ilerlemeler sağlanmıştır. Ancak sağlık düzeyindeki temel gelişmeler, hastalıkların önlenmesi ve sağlıklı yaşamın teşvik edilmesi ile kazanılmıştır.

Sağlık düzeyinin yükseltilmesinde üç temel yaklaşımdan söz edilebilir:

---

210)- gös.yer.

211)- gös.yer.

212)- gös.yer.

213)- K.T., Va: 28a.

214)- a.g.e., Va: 28b.

215)- K.T., Va: 28a.

216)- a.g.e., Va: 28b.

217)- gös.yer.

218)- gös.yer.

1) Koruyucu Hekimlik:

Dar anlamda hastalığın ortaya çıkışını önlemek; geniş anlamda ise tam ve zinde bir yaşam için kapasiteyi korumak ve arttırmaktır.

2) Çevresel Koruyucu Tedbirler:

Esas olarak fiziksel yaşam koşullarının iyileştirilmesine yönelik tedbirleri içerir.

3) Sağlığa Yönelik Davranışların Kazandırılması:

Sigara ve alkol kullanma, aşırı yağ tüketme gibi sağlığa zararlı davranışlardan kurtulmayı ve egzersiz yapma gibi sağlıklı davranışlar kazanmayı içerir.

Bahsettiğimiz prensipler asrımızda nasıl önemli bir yere sahip ise XV. ve XVI. yy.larda da durum bundan farklı değildi. Döneme ait tıp yazmalarında hastalıklar ve tedavilerinin yanısıra, insanların hasta olmamaları için muhtelif konularda uyarılar yer almaktadır (bkz. Ek-I). Bunlarla ilgili örnekleri aşağıda veriyoruz.

Hamam Tedbiri: Hamamın iyisi, eski ve suyu tatlı olandır. Vücuda birçok faydası vardır. Uyuza, bağırsak kurtlarına iyi gelir. Uyku getirir. Bununla beraber şişi, cerahati ve sancısı olanlara zararlıdır. Hamamda çok oturmak da insan vücudu için tehlikelidir. Cimâ'ı ve taâmı zayıflatır. Hamamdan çıktıktan sonra kalın kıyafetler giyilmeli ve soğuktan sakınılmalıdır. Özellikle kışın hamama tok olarak girmek uygundur(219).

Soğuk Suya Girmek Tedbiri: Yaşlı kişilerin, ishal olanların ve midesi sağlam olmayanların soğuk suya

girmeleri tehlikelidir. Yine cimâ'dan sonra veya çok hareket ettikten sonra da suya girilmemelidir. Bu bahsedilen durumda olan şahıslar kış gününde girmedikleri gibi yaz gününde de girmemeye gayret göstermelidirler. Girerlerse de sabah veya akşama yakın olmamalıdır(220).

Hava Tedbiri: İyi hava mu'tedil olur, katî ıssı ve katî soğuk olmaz. Buhar karışmamış olmalıdır(221).

Gıda Tedbiri: Etlerden emer buzağı eti, emer oğlak eti, tavuk, keklik, güvercin yavrusu yemek iyidir. Yemişlerden üzüm ve incir yenilebilir, geri kalan yemişler ve tereler yenmemelidir. Yemeği yedikten sonra çok hareket edilmemelidir. Belki birkaç adım yürünebilir. Yemişlerin tabiatı uyku yapar. Erik, üzüm, incir, karpuz gibi yemişlerin taâmdan önce yenmesi gerekir. Elma, ayva, armud taâmdan sonra yenmelidir, tabiatları kabız yapar. Kavun hiçbir gıda ile yenmemelidir, zira gıdayı fesada verir. Yemekler sıcak günlerde soğuk, soğuk günlerde ise sıcak yenmelidir. Fazlaca ekşi nesne yemek gövdeyi kurutur. Tatlı nesneyi çok yemek ise mideyi rahatsız eder ve gövdeyi kızdırır. Tatsız nesnelere, isfanah ve erişte aşı gibi yemek iştahı keser. Tatlının zararını ekşi nesne, ekşinin zararını ise tatlı nesne giderir. Tuzlunun zararını yağlı nesne giderir, yağlı nesnelere zararını da tuzlu nesne giderir. Gıdayı günde iki kez yemek gereklidir(222).

---

220)- gös.yer.

221)- K.T., Va: 3a.

222)- a.g.e., Va: 3b-4a.

Safravî Mizaçlı Kişinin Gıdası: Bu mizaçtaki kişilerin gıdası erik aşısı, isfanah aşısı, tabak aşısı, semizotu gibi soğuk türde nesnelere (223).

Balgamî Mizaçlı Kişinin Gıdası: Balgamî mizaçlı kişiler ısıtıcı ve balgamı kesen nesnelere yemeliklerdir. Bunlar arasında nohut, tarçın, şalgam, kişvar aşısı, pirinç aşısı, asfur (serçe kuşu), tüham (nebatatın çiçeğinden sonra verdiği dane) ...vs sayılabilir (224).

Sevdavî Mizaçlı Kişinin Gıdası: Ter yapan gıdalar yenilmelidir. Semiz koyun eti, semiz tavuk eti gibi (225).

Cimâ' Tedbiri: Taâm midede hazım olduktan sonra cimâ' yapılmalıdır. İyi cimâ', sonunda hafiflik ve uyku getirendir. Çok cimâ' eylemek kuvveti azaltır, iştahsızlık yapar, yüreği zayıflatır, hafakan getirir. Uzun zaman cimâ' olmamış kadın ile, lohusa ile, ve çirkin kadın ile cimâ' etmek iyi değildir (226).

Yaz Tedbiri: Fazla hareket edilmemeli, gölgede oturulmalıdır. Gövdeyi kurutan, kızdıran nesnelere uzak durulmalı, az yemek yenmelidir. Yaş yemişlerden erik, hıyar, karpuz, sikencübîn (bal ile sirkenin karışmasından meydana gelen şerbet) bu mevsimde vücut için faydalıdır. Keten gibi ince kıyafetler giyilmelidir (227).

Güz Tedbiri: Bu mevsimde gövdeyi kurutan nesnelere sakınılmalı, cimâ' az yapılmalıdır. Soğuk suya girilmemeli, soğuk su içilmeyip, baş soğuk sudan korunmalıdır.

---

223)- gös.yer.

224)- K.T., Va: 4b.

225)- gös.yer.

226)- Aydınî, Münth.Ş., Va: 58a-58b.

227)- gös.yer.

Korunmazsa nezle getirir. Geceleri soğuk yerlerde yemek yenmemeli, sabahları baş açık tutulmamalıdır. Yemişlerden çok yemeyip, mu'tedil hamama girilmeli ve kusmaktan sakınılmalıdır(228).

Kış Tedbiri: Mümkün olduğu kadar kalın kıyafetler giyilmeli, galiz gıdalar yenmemelidir. Herise, hıyarlı erişte, pirinçli şalgam çorbası, ıssı otlarla birlikte ıssı kuşların etleri, serçe, güvercin ve av atlerinden geyik, tavşan eti iyidir. Terelerden kerdeme ve kereviz çok yenmeli, kusmaktan da kaçınılmalıdır(229).

Nakihler Tedbiri: Nakihlerin (hastalıktan yeni kalan kimse) gövdeleri zayıf olur, kanları ve ruhları az olur. Dolayısıyla sağlıklarına tam olarak kavuşana kadar 3-4 gün perhiz etmelidirler. İlk önce pilicin boynundan, kanatlarından ve budlarından verilmeli, daha sonra ise gövdesi verilmelidir. Gıda verilirken az verilmeli, sakil olacak nesnelere ise verilmemelidir. Çok açlıktan ve susuzluktan sakınılmalı, gövdeyi kızdırır şeyler yenilip içilmemelidir. Suyu tatlı ve mu'tedil olan hamama girilmeli ancak çok oturulmamalı. Çok uyanıklıktan, çok terlemekten, katî ekşi nesnelere perhiz edilmelidir. Gıda, hava mu'tedil olduğunda verilmelidir. Katî soğuk ve katî sıcakta yenmemeli, hoş kokulu nesnelere yenmeli ve gönül açacak yerlerde oturulup, hatırı hoş edecek sözler söylenmelidir. Bu şahıslar cimâ'dan sakınıp az hareket etmelidirler(230).

228)- Aydınî, Münth.Ş., Va: 58b-59a.

229)- gös.yer.

230)- gös.yer.

Sular Tedbiri: Suyun iyisi, tatlı ve tiz olanıdır. Mizacı ıssı olan kişi taâmdan sonra yarım saat geçmeyince su içmemeli, mizacı soğuk olan kişi ise iki saat geçmeyince içmemelidir. Galîz sular kaynatılınca latif olurlar(231).

Uyumak Tedbiri: İyi uyku, muttasıl (aralıksız), kuşkulardan uzak olandır. Sekiz saatten az ya da fazla olmamalıdır. Eğer gündüz uyunacak ise öğleden önce uyumalı, evvelâ sağ tarafa, daha sonra çoğunlukla sol tarafa yatılmalı ve tekrar sağ tarafa dönülmelidir. Karın üzerine yatmak taâmın hazım olmasına yardım eder. Arka üstü yatmak ise birçok marazı beraberinde getirdiği için tavsiye edilmez. Çok uyumak bedeni ve dimağı ağırlaştırır(232).

Kusmak Tedbiri: Göğsü çok dar, boynu ince ve uzun , bağırında şiş olanlar ile midesi zayıf, gözü veyahut dimağı zayıf olan şahıslar kusmaktan sakınmalıdırlar. Kusmak isteyenler gözlerini ve karnını bağlamalıdırlar. Kustuktan sonra da yüzlerini soğuk su ile yıkayıp, gülsuyuna biraz sirke katıp yemelidirler. Fazlasıyla kusmaya ihtiyaç duyanlar haftada iki gün birbiri ardınca, mesela yekşenbih (pazar) günü kusarsa düşenbih (pazartesi) günü tekrar kusmalıdırlar(233).

Kan Almak Tedbiri: Soğuk günlerde soğuk mizaçlılar kan almaktan sakınmalıdır. Kuvveti zayıf, gövdesi ağır olanlardan, hamamdan yeni çıkanlardan, ondört yaşından küçük ve altmış yaşından büyük olanlardan kan almaktan sakınılmalıdır. Kan alındıktan sonra tuzlu nesnelere yenme-

231)- K.T., Va: 37a-37b.

232)- a.g.e., Va: 38a.

233)- Aydınî, Münth.Ş., Va: 62b.

melidir. Uyuz ihtimali mevcuttur. Kan almadan evvel şarab-ı tuffah ya şarab-ı rumman, şarab-ı sefercel (ayva şarabı), ya da şarab-ı verditari içirilmelidir. Kan alınırken eğer kara kan gelirse, kızıl kan gelene kadar akıtılmalıdır.

Kifal, baş damarıdır ve bu damardan kan alınırsa boyundan yukarısını temizler. Eğer basılıkten, ki üçüncü damardır, kan alınırsa boyundan aşağısını temizler. Orta damardan yani ekhel'den kan alınırsa hem gövdeyi hem de boyundan yukarısını temizler. Kanı durdurmak için mahmude (bingöz otu, sakmunya), anzarut ve milh-i enderani'nin herbirinden birer dirhem dökülüp sirkeyle yoğurulduktan sonra, ihtiyaç olduğunda kullanılmalıdır. Oniki yaşından evvel ve altmış yaşından sonra kan alınmamalıdır. İğne yapılacaksa soğukta yapılmalı, haznesinin kalınlığı serçe parmak gibi, uzunluğu ise baş parmak kadar olmalıdır (234).

Buhran Tedbiri: Buhran, tabiatın maddeyle çekişmesidir. Tabiatı galip olursa sağlık bulur. Madde galip olursa helâk olur. Buhranın kuvvîsi ishal ve kusmakla gelendir. Buhran günleri üçüncü, dördüncü, beşinci, altıncı, yedinci, dokuzuncu, onuncu, onbirinci, ondördüncü, onsekizinci, yirminci, yirmibirinci, otuzbirinci, otuzdördüncü, otuzyedinci, kırkıncı günlerdir. İyi buhran, ya dördüncü, yedinci, ondördüncü, yirminci, yirmidördüncü, yirmiyedinci, otuzbirinci, otuzdördüncü, otuzyedinci ya da kırkıncı günde olandır. Nâfiz (içe işleyen) buhran ise ya üçüncü, beşinci, dokuzuncu, onüçüncü ya da onyedinci günde olandır. Yavuz

(iyi huylu) buhran ise ya sekizinci, onuncu, onikinci, onbeşinci, onaltıncı ya da ondokuzuncu günde olmalıdır (235).

Mualeceler Tedbiri (İlaç Kullanma Tedbiri): Herbir maraza zıddıyla karşılık verilmelidir. Issı marazlarda, soğuk gıdalar yedirilip soğuk şerbetler içirilmeli, soğuk mizaçlıya ıssı gıdalar, ıssı şerbetler ve ıssı otlar verilmelidir. Eğer kan kuvvetli ise hacamat (vücudun herhangi bir yerine boynuz vurarak kan çıkarmak) yapılmalıdır. Eğer zayıfsa, soğuk şerbetler içirilmeli, şarab-ı verditari, şarab-ı hümmas, şarab-ı limon, şarab-ı temerhindi, şarab-ı hısım, şarab-ı koruk, anar, şarab-ı hindiba, sikencübin, elma şarabı gibi, eğer tabiatı ishal ise şarab aşı, yani mersin yemişi şarabı gibi şerbetler içirilmelidir. Bağırsaklar ve göğüs zayıf olursa, ekseriyetle ekşilerden sakınılmalı, marul yenmelidir. Gıdalar yenirken koruk suyu ve daha bir takım şerbetler ile yenmelidir(236).

Müşhil Tedbiri: Katî ıssıda ya da katî soğukda müşhil verilmemelidir. Zaruret halinde ilk yazın ya da güzün verilebilir. Ancak yaşlılara ve küçük çocuklara verilmemelidir. Müshil içen kişi birkaç gün hamama gitmelidir. Münasip gıdalar yenip şerbetler içilmelidir. Zira kişinin tabiatı kabız iken müşhil vermek zararlıdır. Taâma tuz az miktarda katılmalıdır. Müshil içenlerde biraz hararet olabilir. Dolayısıyla bu kişiler katî sıcak veya katî soğuktan kaçınmalıdırlar. İçilen müşhil kuvvetli ise ishal yapmadan önce biraz uyunmalıdır ki müşhil görevini tam

235)- a.g.e., Va: 64a-64b.

236)- a.g.e., Va: 60a; K.T., Va: 9b-12a.

olarak yapabilsin. Eğer zayıf müşhil ise uyunmamalıdır. Müshil içenler çok hareket etmemelidirler, zira çok hareket ishali keser. Müshil üzerine nesne yemek de ishali keser. Kişi eğer müşhil içmeye katlanamıyorsa anar suyu gibi şerbetler seher vaktinde içilmelidir. Eğer müşhil içenin gönlü dönerse elma, ayva, tarhun, annab yemek, gülsuyu veya sirke içmek ve sakız çiğnemek fayda eder. Müshil hap şeklinde içiliyor ise, üzerine bir kaşık ılık su içilmeli, soğuk su ile temizlik yapılmamalıdır. Müshil içtikten birkaç gün sonra cimâ'dan ve çok hareket etmekten kaçınılmalıdır. Müshil ilk içildiği andan itibaren kişi kendisini soğuktan ve soğuk sulardan korumalı, ılık sular içmelidir. Müshilden ve kusmaktan sonra latîf gıdalar yenmelidir. İçilen müşhil haddinden fazla ishal yaparsa, şarab-ı tüffah, kavrulmuş reyhan tohumu, durak otu ve kavrulmuş kerdeme tohumu verilmelidir. Eğer müşhil ishal yapmazsa, elma, ayva gibi yemişler yedirilmelidir (237).

Diş Tedbiri: Diş, midede taâmın bozulmasından dolayı zarara uğrayabilir. Yoğurt, balık, kavun gibi nesnelere dikkât edilmeli, kusmaktan sakınılmalıdır. Dişi kamaştırıcı hurma, incir gibi nesnelere, sıcak yiyip üzerine soğuk su içmekten, soğuk su içip sıcak şeyler yemekten sakınılmalıdır. Bu türlü hareketler dişlere ziyan verir (238).

Kadınlar ve Lohusalar Tedbiri: Kadın eğer adet görmez, midesi ağrır ve bulanmaya başlar, iştahı az olursa şarab-ı tüffah, ud, müşg(misk) ve cevz-i bevva(hindistan

237)- Aydınî, Münth.Ş., Va: 61b-62b; K.T., Va: 12a-13b.

238)- Aydınî, Tah.T., Va: 67b.

cevizi), şarab-ı sefercel (ayva şarabı) verilip sakız çiğnetilmelidir. Hoş kokulu nesnelere ve gıdalardan verilmelidir. Örneğin, oğlak eti ve erkek şişek eti nar suyu, koruk suyu, nane veya tarhun ile birlikte yenmelidir. Yemişlerden elma, ayva, armud verilmeli, gece yatacağı vakit gülbeşeker, turunç yedirilmelidir. Gıda günde üç kez az az verilmeli ki midesi ağır olmasın. Acı, tiz ve yel eyler nesnelere sakınılmalı, kan boşandırıcı nesnelere, nohut, börülce, kereviz, râziyâne, simsim (susam), yedirilmemelidir. Tatlı nesnelere sakınılmalıdır. Kuru üzüm iştahı açıp kan yaptığı için yenmesinde fayda vardır. Kan almaktan ve müşhil içmekten sakınılmalıdır. Eğer düşük tehlikesinden korkuluyor ise sulu yemişlerden, çorbalardan, hamama girmekten sakınılmalı, yüreği kuvvetlendiren nesnelere yedirilmelidir. Doğumun kolay olması için doğum vakti gelince sıcak su üzerine oturulmalıdır. Doğum zor olacaksa ebem gümecin, hatmi, papatya kaynatılıp suyunun üzerine oturulduğunda doğumu kolaylaştırır. Doğum dört gün gecikecek olursa, çocuk anne karnında ölmüş demektir. En kısa zamanda çocuğun alınması gerekir. Eğer alınmazsa anneyi de öldürür (239).

---

239)- Aydınî, *Münth.Ş.*, Va: 59a-60a.

S O N U Ç

XV. ve XVI. yy. Bursa'sındaki sağlık kurumları üzerine yapmış olduğumuz çalışmamızda vardığımız netice, Dârüşşifâ ve kaplıcalarda verilen sağlık hizmetinin sanıldığı gibi ilkel olmadığı, günümüz tedavi usûllerine oldukça yakın olduğudur. Hatta bazı uygulamalar bugünkü tedavi yöntemlerinin temelini oluşturmaktadır.

O dönemde, yöneticilerin halkın sağlığına büyük önem verdiği, dârüşşifâ gibi müesseselerde hastaların teşhis ve tedavilerinin ücretsiz yapıldığı, özellikle tıp yazmalarında üzerinde durulan koruyucu hekimliğin ön plana çıkarıldığı belirlenmiştir. Bunun bir göstergesi olarak, birer hayır müessesesi şeklinde karşımıza çıkan hamamlar, toplumun temizliğe verdiği önemi ortaya koymaktadır.

Yazmalar, dönemin tıbbî seviyesinin belirlenmesi açısından kayda değer kaynaklar olmuşlardır. Verilen bilgilerin ışığında hekimlerin bir kısım uygulamalarda oldukça başarılı, bir kısmında ise günümüz tedavi usûlleri ile bağdaşmayan bir takım yolları denedikleri görülmüştür. Bu uygulamaların tedavi edici özellikleri ise tartışmalıdır.

KAYNAKLAR

I. Tıp Yazmaları

DERVİŞ NİDAİ: *Menâfi'ün-Nâs* (H.974/1566).

HACI PAŞA AYDINÎ, HIZIR B. ALÎ: *Müntahab-ı Şifa*
(H.820/ 1417).

HACI PAŞA AYDINÎ, HIZIR B. ALÎ: *Tahsil* (H.820/1417).

HACI PAŞA AYDINÎ, HIZIR B. ALÎ: *Tahsi'l-i Fi't- Tıbb*
(H.820/1417).

HAYREDDİN B. BAYEZİD B. ÖMER ŞAHÎ: *Hülâsat'üt-Tıbb*
(H.957-1550).

Kitab-ı Tıbb (H.900/1494). Müellifi belli değil.

SABUNCUOĞLU ŞERAFETTİN B. ALÎ: *Mücerrebnâme*
(H.873/1468).

Muhtasar Hıfz-ı Sıhhat (H.981/1573). Müellifi belli
değil.

II. Seyahatname ve Araştırma Eserler

ADIVAR, ADNAN: *Osmanlı Türklerinde İlim*. Remzi
Kitabevi, İstanbul 1970.

AYVERDİ, E.HAKKI: *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*.
İstanbul 1966.

_____ " Yıldırım Bayezid'in Bursa
Vakfiyesi ve Bir İstibdâlnâmesi". *Vakıflar Dergisi*,
Sayı:VIII, Ankara 1969.

BAYKAL, KÂZİM: *Bursa ve Anıtları*. Bursa Aysan
Basımevi, Bursa 1950.

ÇETİN, OSMAN: "Bursa Şer'iyeye Sicilleri Işığında
Osmanlılarda İlk Tıp Fakültesi, Bursa Dârüşşifâsı ve İlk
Tıbbî Faaliyetler". *OTAM*, Sayı:4, Ankara 1993.

ÇETİNTAŞ, SEDAT: *Yıldırım Dârüşşifâsı*. Türk Mimari Anıtları, Osmanlı Devri Bursa'da Hüdâvendigâr Murad ve Yıldırım Bayezid Binaları Eserinden Ayrı Basım. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1952.

DAĞLIOĞLU, HİKMET TURHAN: XVI. Asırda Bursa (1558-1589), Vilayet Matbaası, Bursa 1940.

DARKOT, BESİM: " Bursa ". İ.A, Cilt:2, M.E.B Yay., 1979.

DEMİRHAN, AYŞEGÜL: *Kısa Tıp Tarihi*. Bursa Üniversitesi Basımevi 1982.

ERGENÇ, ÖZER: XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa. 1979 Basılmamış Doçentlik Tezi.

EVLİYA ÇELEBİ: *Seyahatname*. İkdam Matbaası, Cilt:2, Dersâadet 1314.

GÖKBİLGİN, TAYYİB: *Bursa'da Kuruluş Devrinin İlim Müesseseleri, İlim Adamları ve Bursa Tarihçileri Hakkında*. Necati Lugal'a Armağan, T.T.K Basımevi, Ankara 1969.

HALAÇOĞLU, YUSUF: XIV.- XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı. T.T.K 1991.

Hüdavendigâr Salnâmesi, 1928.

İBN BATUTA: *Seyahatname*.

İNALCIK, HALİL: "Bursa". EI. New Edition, Cilt:1.

_____ : "Bursa". D.İ.A, Cilt:6.

_____ : "Bursa, XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar". *Bulleten*, XXIV/93, 1960.

_____ : "Bursa Şer'iyeye Sicillerinde Fatih Sultan Mehmed'in Fermanları". *Bulleten*, XI/44, 1947.

KAZICI, ZİYA: *Osmanlılarda İhtisab Müessesesi*.
İstanbul 1987.

KEPECİOĞLU, KÂMİL: *Bursa Hamamları*. Halkevi Neşriyatı
1935.

KIZILYALIN, A.ARİF: *Bursa Kaplıcaları*. Bursa 1968.

KOYUNLUOĞLU, MEMDUH TURGUT: *İznik ve Bursa Tarihi*
Vilayet Matbaası, Bursa 1935.

KÖSEOĞLU, NEŞET: *Tarihte Bursa Mahalleleri (XV.- XVI.*
yy). Bursa 1946.

MERİÇ, RIFKI MELUL: "Osmanlı Tababeti Tarihine Dair
Vesikalar I., Cerrahlar-Kehhâller". *Tarih Vesikaları*, Yeni
Seri I. Cilt., Sayı:16, 1955.

ÖCALAN, H.BASRİ: "Şer'iyeye Sicillerine Göre Bursa'da
Sosyal Hayat". *Yedi İklim*, Cilt:5, Sayı:40, 1993.

ŞEHSUVAROĞLU, BEDÎ: *Türk Tıp Tarihi*. Bursa 1984.

ULUDAĞ BURSA HALKEVİ DERGİSİ: "Baldırzâde Tarihi"
Sayı:86, Kasım-Aralık 1947.

ULUDAĞ, O.ŞEVKİ: *Beşbuçuk Asırlık Türk Tababeti*
Tarihi. Sad: İltar Uzel, Kültür Bakanlığı / 1296, Ankara
1991.

ÜNVER, SÜHEYL: *Tıp Tarihi (Tarihten Önceki Zamandan*
İslâm Tababetinden 20. Asra Kadar I. ve II. Kısımlar).
İ.Ü.Yay., 1943.

YENİŞEHİRLİOĞLU, FİLİZ: "XIV.- XV. Yüzyıl Mimari
Örneklere Göre Bursa Kentinin, Sosyal, Ekonomik ve Kültürel
Gelişimi". *IX. T.T.Kong.Bild.*, III. Cilt., Ankara 1989.

YURD ANSİKLOPEDİSİ: "Bursa". Cilt:3, İstanbul 1982.

YÜCELT, NAZIM: *Tarihte Bursa*, Bursa 1948.

III. Lûgatlar

DEVELLİOĞLU, FERİT: *Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 1962.

MUALLİM NACİ: *Lûgat-ı Nâci*, Asr matbaası, İstanbul 1322.

ÖZTEK, ZAFER: *Halk Dilinde Sağlık Değişleri Sözlüğü*, Ankara 1992.

SERTOĞLU, MİDHAT: *Osmanlı Tarih Lûgatı*, Enderun Kitabevi Yay. nr.18, İstanbul 1986.

ŞEMSEDDİN SAMİ: *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 1317.

Türk Dil Kurumu: *Yeni Tarama Sözlüğü*, Ankara 1983.

_____ : *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, I-X, Ankara 1963-79.

ABSTRACT

In the XV. and XVI. centuries, The Ottoman Empire reached its most majestic period. By that means, the higher living standards caused it to rise the value of the public health.

Bursa, as one of the ancient capital cities of The Ottomans, was an important trade, culture and health center. In the relevant centuries, contemporary health services were given in Dârüŝifâ that was the first hospital of The Ottomans, and in hot springs which served as treatment units.

In this dissertation, we used the medical manuscripts as the main material. In the meantime, we studied the socio-economical situation and the level of health services in Bursa.

و کوز قورمق و کوده ثقیل اولمق و حایلر ویدر و بر لریشتمک و دیزر
 و بل لریشمک کوز بر پنهان قصده قصلد الباسر بومرضه تیز جاک کرو
 زایل اولور و جوق چای ایلک قوتق ساقط الیر و طعام انتهاست کوز
 یورک ضعیف الیر حفقان کوز ویدر و صلا کس کوده قوریدر ایقون ساق
 کوز کوه فانه جوق ایدر قاشی کوزکی از ایلجه یاه سوسنله یا طعام یور
 قتی ثقیل اولب یا حالم ایچنره یا قان المقدن یسهل ایچکدن یا قتی
 قوصقدن صکره یا انشی کلوب یا بل جفتی کلوب یا بیاند و رجفی
 حاجت وقتنه چای ایلک یوردر قری عورته یا کچی قونجغن لوق
 زمان چای اولمش عورته یا صید عورته یا اوغلان الیز عورته یا چرن
 عورته یا کچی دلمک کیشنه چای ایسه یا ویدر ضعیف الیر حایض
 عورت یا انشی چای ایلک کی بر لردن و اولر چای عدن طوغن اوغلان
 مجذوم یعنی چماردن اولور چای وقتنه عورت اوزارنه چمق
 مخاطره در سفق کرک و دخی جلق بر لردن کس ضعیف ایدر غصه
 لیزر فصل لردن برون بل لردن ^{۱۰} الک یا قان لوق و طبل ایچک
 و قوصق کرک کوده قری زور و تطیب ایدر لندرات کس جوق
 یک کوز جوق حرکت ایلر و حلو لردن سفندر و خامه کوز میلو
 تیز نطنلور نسلر و ایچ نسلر بیلر یوقه بند قونجغن کوز موی
 خراج کیشنه دید کوز لردن سیلر یا قی فصل لردن حرکت ایلر
 کلکله و ترب لحت اولر و کوده قوردر و قوردر نسلر بیلر
 غدا ی از بیلر یا شیشلردن اولر و خیار و قور یوز یوز صوک سنجین
 سکی بیلر تا سفقن اولیده و کتان بیزن کیلر و قوصق حاجت اوزر
 قوصق صرافری مزاجی کیشنه دید کوز لردن سیلر کوز قونجغن نسلر
 کوه کوده قوردر نسلردن سفندر و چای جوقه تیلر و قوصق صویله
 کوز میلو و قوصق صویله یا صوق قوصق سفندر و ایچ کوز
 زکام و ناله کوزدر و کله کوه برده تیلر و صباح رده بشی

Hacı Paşa Aydınî, Hızır b. Ali, Müntahab-ı Şifâ (H. 820/M. 1417) Va: 58b-59a.

اجوق و دتیلر میشلردن جوق بیلر معتدل حالمه کوز قوصقدن
 سفندر و سوداوی مزاج کیشنه دید کوز لردن سیلر قوصق فصل لردن
 ایچ طونلور و کرک لویا قانک بشفلو کس کوز غایظ غذا لردن
 و خیر اولر اشته و دانه برنج و کسور و شلمغ شور یا بی بخلو و اسنی اولر
 قلد و کباب و بریان و اسنی قوشلار ان کلک و سرجه و کوز کوزجی کی
 و اواتن کیک و طاشن اف کچی سیلر و اسنی تر لردن کوز مده و کوش
 کچی جوق سیلر و قوصقدن سفندر یا قهر لک یعنی خستقدن
 بکاه قلقشیلرک تدرین بلد رلوم ناهلرک کوز دلری ضعیف
 اولور قانلوی و روضلری از اولور بوزلر صغافه و ونجک کرک
 ایچ درت کوزنه شول خستقلر حالده بجه برهیز ایدر یه نیه بله
 ایلر بهیز لردن لردن صکره قوصق یعنی بلجک بوین و قونلر
 و بدلر و بره لردن صکره کوه کسن و بره لردن غنقد غنی غدا یکم
 قایل اوله تدریجه و بره لردن قیل و لچق نسلر و بر میلو و غدا ی از برون
 دخی و شلردن شراب قنر اصل هند یا و شراب لیمون و شراب و قوطر
 و شراب تفاح و شراب نیلو فر و شراب سکینجین و تالی و شراب سنجین
 سفندر بره لردن و سفندر و قوزدن و سفندر و شول ایلر نسلردن
 نشتار اوله حواله و بالوده لری سفندر و جوق ^{۱۰} کوز
 ایچقدن و قوصق لردن سفندر و کوه لری قری زور و قوصق کوز
 و ایچک سفندر صوی طبلر معتدل حالمه کوز لردن جوق او تربیلر و جوق
 ایوب سفندر و جوق و کوزدن و قتی کچی نسلردن برهیز لردن
 و غدا ی هوامعتدل اولدق و بره لردن قوصق قوه یا قتی استین و تیلر
 و بل کلچک و قور جوق نسلردن سفندر حلق قتی او اشته کلکدن
 دخی سفندر و خوش تقق لونسلیلر لردن کوز کوز کوز لردن جوق برده اوزر
 و خا ط خوش لوق سوز لرسولیلر و چاغدن سفندر و تدریجه کلک
 از کس تیلر لردن کوز کوز لردن و خوش لردن برون بل لردن عورت

أَيْلَكْتُمْ وَأَنْتُمْ وَعُودٌ وَمَضْطَبِي بَرْهَ كَلْبَتِكُمْ
 يَا كَلْبَتَيْنِ بَعْدَ مَا كَانَا كَرَاهَا أَنْتُمْ قَائِدِي بَلِيغَتِكُمْ
 أَكْرَبِي بَعْدِي قَبْضًا يَسِيرًا حَقْنِي حَادًا أَيْلَكْتُمْ كَمَا رَشْتُمْ
 مَعَالِي سَبْعِي كَأَنِّي بُوَدُّرِي بَأْسَقْتُمْ صَفْرًا كَلْبَتُمْ
 عَالًا مَتَهُ صَوْصَمَقٌ وَفِي سَجْمَاتِكُمْ وَأَسْهَامِكُمْ صَفْرًا حَقْنِي
 عَالًا سَبْعِي بَرَانِي قَطُوعَةٌ وَسَرِيحَانٌ تَعْمُ لِسَانُ الْعَالِي وَتَعْمُ
 وَتَسْرَابُ مَائِيْنِ وَأَبْرَابُ سَبْعُونِي وَشَرَابِي نِيلُو وَفِيهِ
 كَمَا إِجْرَتِي قَرِيْبٌ طَبَا شَرِيحَانُ سَرِيحَانُ إِجْمَالِي وَفِيهِ
 يَرِي كُلُّ صُورِيهِ صَنْدَلٌ دُونَ تَمَكُّرِكُمْ عَالِي بَقَارِي
 قَصْمَا إِخْلَاهُ اشْقَدْتُمْ حَقْنِي بِهِ كَدَمًا مَلَكْتُمْ وَأَوْرَعْتُمْ كَلْبَتَكُمْ
 بُوَدُّرِي مَقَالِيهَا كَيْلَهُ إِجْرَانُ الْوَلَقْلَفَةُ دَلَالَتُ إِدْرِي قَرِيْبِي
 أَخْرَجْتُمْ بَعْدَ سَقْرَتِهِ كَمَا كَيْبِي حَاجِيَةً وَرَمَقْتُمْ لَسَةً كَمَا حَزَلْتُمْ
 أَوْلَادِي كَمَا إِجْرِي كَمَا بَرِيْزَانِي بَعْدَ سَقْرَتِهِ عَالِي بَقَارِي

أَكَلْتُمْ عَالًا مَتَهُ إِعْرَانِي فَهَكَ وَفِيهِ حَقْنِي أَغْرِي بَلِيغَتِكُمْ
 تَسْلَكْتُمْ قَائِدِي أَيْلَكْتُمْ يَا بَلِيغَتِي مَبِيْزَانِي بَلِيغَتِكُمْ
 بَلِيغَتِي وَتَقْدَمِي يَا بُوَدُّرِي صَوْغِيَانِي الْوَلَقْلَفَةُ سَرَابِي وَفِيهِ
 دُونَ أَوْلَادِي كُلِّ قَرِيْبِي عَالًا مَتَهُ فِيهِ تَقِيْلِي حَقْنِي وَكُلُّ
 دُونَكَ وَطَعَامِي سَلَكْتُمْ وَرَشْتُمْ أَسْرَابِي وَكَيْبِي بُوَدُّرِي
 وَفِيهِ بَلِيغَتِي إِعْرَانِي قَرِيْبِي وَفِيهِ وَفِيهِ وَفِيهِ
 صَمَاتِي وَفِيهِ بَلِيغَتِي صَمَاتِي قَرِيْبِي وَفِيهِ بَلِيغَتِي وَفِيهِ
 بُولَقْتُمْ بَلِيغَتِي وَفِيهِ سَرَابِي كَمَا كَيْبِي وَفِيهِ حَقْنِي وَفِيهِ
 أَيْلَكْتُمْ سَلَكْتُمْ حَقْنِي حَادًا أَيْلَكْتُمْ بَلِيغَتِي وَفِيهِ
 بَلِيغَتِي كَمَا كَيْبِي سَرَابِي وَفِيهِ بَلِيغَتِي وَفِيهِ بَلِيغَتِي
 أَيْلَكْتُمْ كَمَا كَيْبِي وَفِيهِ حَقْنِي أَيْلَكْتُمْ سَرَابِي وَفِيهِ
 بُولَقْتُمْ بَلِيغَتِي وَفِيهِ حَقْنِي وَفِيهِ حَقْنِي وَفِيهِ حَقْنِي
 وَفِيهِ حَقْنِي وَفِيهِ حَقْنِي وَفِيهِ حَقْنِي وَفِيهِ حَقْنِي

Tablo 1 : Tabiatlarına Göre Gıdalar

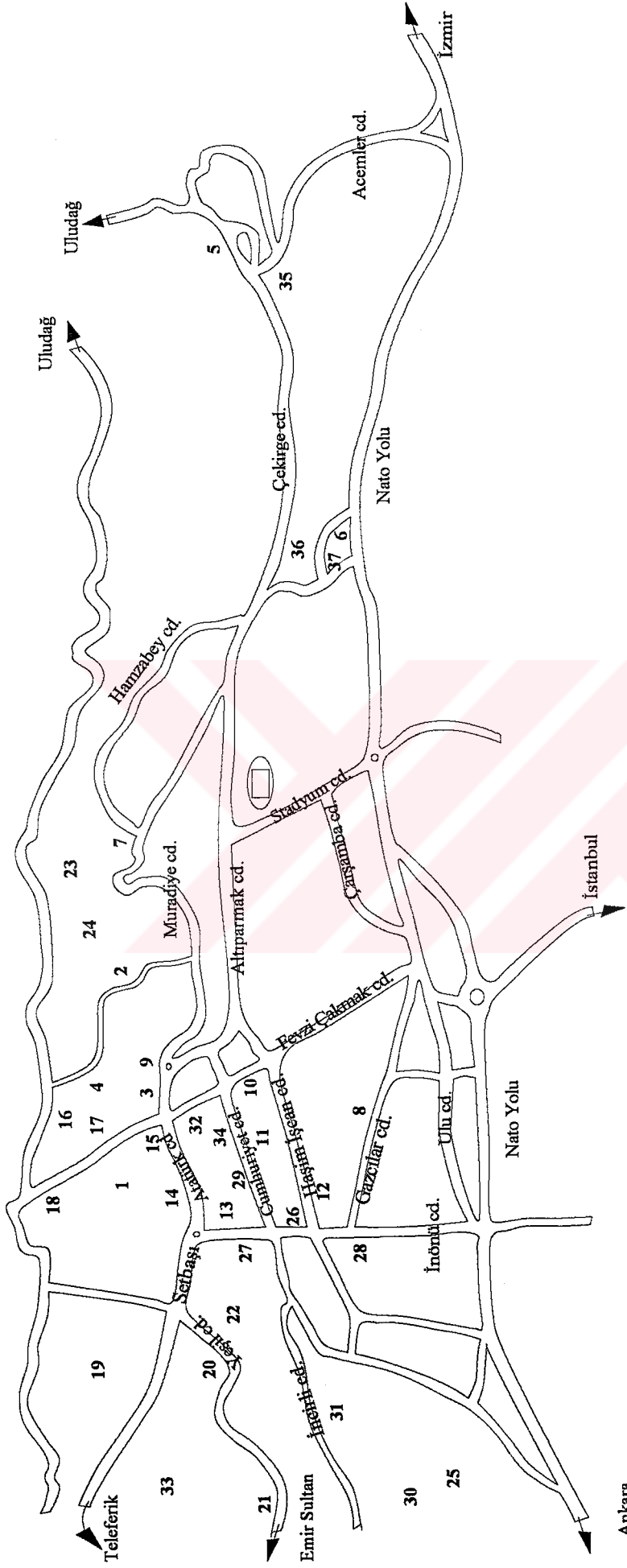
Gıdalar	Harr (Sıcak)	Bârid (Soğuk)	Yâbis (Kuru)	Ratb (Taze,sulu)	Galiz (Kalın)
Arpa	-	+	+	-	-
Pirinç	+	-	+	-	-
Mercümeç	-	+	+	-	-
Börülce	-	+	+	-	-
Haşhaş	-	+	-	-	-
Burçak	+	-	+	-	-
Turab tohumu	+	-	-	-	-
Kuşkonmaz	+	-	-	+	-
Raziyane tohumu	+	-	+	-	-
Nane	+	-	+	-	-
Tarhun	+	-	+	-	-
Kerdüme tohumu	+	-	+	-	-
Kışniş	-	+	+	-	-
Şalgam	+	-	-	+	-
Soğan	+	-	+	-	-
Sarımsak	+	-	+	-	-
Kendene	+	-	+	-	-
Turp	+	-	+	-	-
Havuç	+	-	-	+	-
Pirinç ekmeği	-	+	+	-	-
Peksimet	+	-	+	-	-
Darı ekmeği	-	+	+	-	-
Baş eti	-	-	-	-	+
Beyin	-	+	-	-	-
Koyun eti	+	-	-	+	-
Sığır eti	-	+	+	-	+
Kaz eti	-	-	-	-	+
Keklik eti	+	-	-	+	-
Güvercin eti	+	-	-	+	-
Serçe eti	+	-	-	+	-
Geyik eti	+	-	+	-	-
Tavşan eti	+	-	+	-	-
At eti	+	-	-	-	-
Balık eti	+	+	-	+	-
Kuyruk yağı	+	-	-	+	-
Zeytinyağı	-	+	+	-	-
Tereyağı	+	-	-	+	-

Gıdalar	Harr (Sıcak)	Bârid (Soğuk)	Yâbis (Kuru)	Ratb (Taze, sulu)	Gafiz (Kalın)
Yumurta sarısı	-	-	-	-	+
Süt ve yoğurt	-	+	-	-	-
Sığır sütü	-	+	-	+	-
Keçi sütü	-	+	-	+	-
Peynir	-	-	-	-	+
Tuzlu peynir	+	-	+	-	-
İncir	+	-	-	+	-
Üzüm	+	-	-	+	-
Kuru üzüm	+	-	-	-	-
Koruk	-	+	+	-	-
Hurma	+	-	+	-	-
Ekşi dut	-	+	+	-	-
Tatlı dut	+	-	-	+	-
Zerdali	-	+	-	+	-
Şeftali	-	+	-	+	-
Tatlı anar	-	+	+	-	-
Ekşi anar	-	+	+	-	-
Ayva	-	+	+	-	-
Ekşi elma	-	+	+	-	-
Turunç	+	-	+	-	-
Armud	-	+	+	-	-
Erik	-	+	-	+	-
Kiraz	-	+	-	+	-
Zeytin	-	+	+	-	-
Acı badem	+	-	+	-	-
Fıstık	+	-	+	-	-
Annab	-	+	+	-	-
Menevüş	+	-	+	-	-
Kök nar	+	-	+	-	-
Keçiboynuzu	-	+	+	-	-
Kavun	-	+	-	+	-
Aluç	-	+	+	-	-
Kükem	-	+	+	-	-
Karpuz	-	+	-	+	-
Hıyar	-	+	-	+	-
Kabak	-	+	-	+	-
Patlıcan	+	-	+	-	-
Şeker	+	-	-	+	-
Yeni şeker	+	-	-	+	-

Gıdalar	Harr (Sıcak)	Bârid (Soğuk)	Yâbis (Kuru)	Ratb (Taze, sulu)	Galiz (Kalın)
Bal	+	-	+	-	-
Pekmez	+	-	+	-	-
Marul	-	+	-	+	-
Kasni (acı marul)	-	+	-	+	-
Pazu	-	+	-	+	-
İsfinah	-	+	-	+	-
Kuzu kulağı	-	+	+	-	-
Kerdiye ve Kelem	+	-	+	-	-
Semiz otu	-	+	-	+	-
Nane	+	-	+	-	-
Tarhun	+	-	+	-	-
Gerdeme	+	-	+	-	-
Kereviz	+	-	+	-	-
Kişniş	-	+	+	-	-
Turak otu	+	-	+	-	-
Herse veya herise	+	-	-	+	-
Köfte	+	-	-	+	-
Sütlaç	-	-	-	-	+
Erişte aşı	-	+	-	+	-
Kuru et	+	-	+	-	-
Nar şarabı	-	+	+	-	-
Sirke	-	+	+	-	-
Aftimun	+	-	+	-	-
Anason	+	-	+	-	-
Afyon	-	+	+	-	-
Amber	-	+	+	-	-
Ceviz	+	-	+	-	-
Tarçın	+	-	+	-	-
Helilç	-	+	+	-	-
Verd (gül)	-	+	+	-	-
Zaferân	+	-	-	-	-
Zencefil	+	-	+	-	-
Hanzal	+	-	+	-	-
Tebâşir	-	+	+	-	-

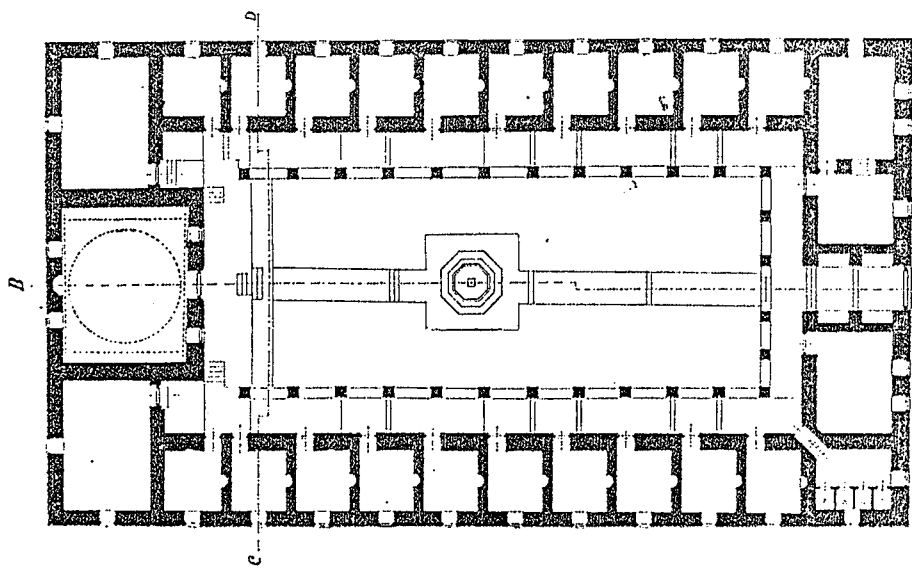

Gıdalar	Harr (Sıcak)	Bârid (Soğuk)	Yâbis (Kuru)	Ratb (Taze, sulu)	Gafiz (Kalın)
Kâfur	-	+	+	-	-
Kimyon	+	-	+	-	-
Mastakî (sakız)	+	-	+	-	-
Milh (tuz)	+	-	+	-	-
Müşk (misk)	+	-	+	-	-
Nilüfer	-	+	-	+	-
Sakmûniya	+	-	+	-	-
Summak	-	+	+	-	-
Sinameki	+	-	+	-	-
Füfûl	+	-	+	-	-
Karanfil	+	-	+	-	-
Râziyâne	+	-	+	-	-
Şahterec	-	+	+	-	-
Temerhindi	-	+	+	-	-
Hatmi	+	-	-	+	-

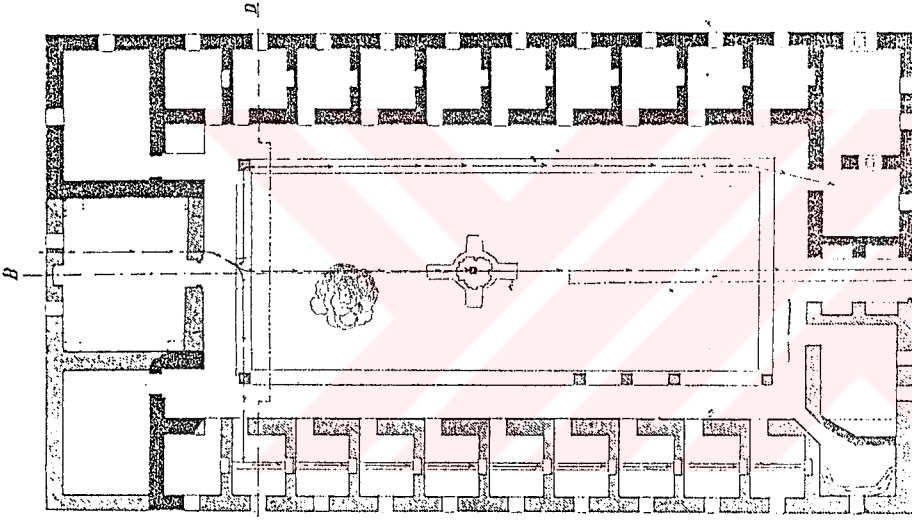
Harita I: Hamamlar ve Kaplıcalar

1. Mahkeme H.	8. Kiremitçi H.	15. Mesih Paşa H.	23. Alaaddin Bey H.	30. Muallimzade H.
2. Pınarbaşı H.	9. Çakırhamam	16. Molla Fenari H.	24. Oruç Bey H.	31. İncirli H.
3. Eynebey H.	10. Reyhan H.	17. Ali Paşa H.	25. Yıldırım H.	32. Şengül H.
4. Haydarhane H.	11. Kadı H.	18. Başçı İbrahim H.	26. At pazarı H.	33. Hançerli Sultan H.
5. Çekirge H.	12. Eski Yeni H.	19. Omur Bey H.	27. Kayhan H.	34. Hallaçlar H.
6. Kara Mustafa H.	13. Nalıncılar H.	20. Yeşil H.	28. Demirtaş H.	35. Eski K.
7. Muradiye H.	14. Alboyacı H.	21. Emir Sultan H.	29. Tavuk Pazarı H.	36. Kükürtlü K.
		22. Davut Paşa H.		37. Yeni K.

RETARİSON PLANI
BURSA — YILDIRIM DARÜŞŞİFASI
1:1000

I — Bozulmamış hali

I — 1943-1948 YILLARINDAKİ HAİRİYATIN NERTEGESİ
DUVARLAR, ÜSTÜ TON ÖZELLİ DUVARLAR, ÇATI : YÜKÜK ORJİNAL, AKA VE
DÜZELTİLMİŞ TAHRİFÇİ DUVAR
--- : KANAL VE KÜNKLELE SU TESİSATI

II — Haîriyatın alınan netice

I — 1944 YILINDA KÜŞBAKLIŞI 30 BUNLUŞ

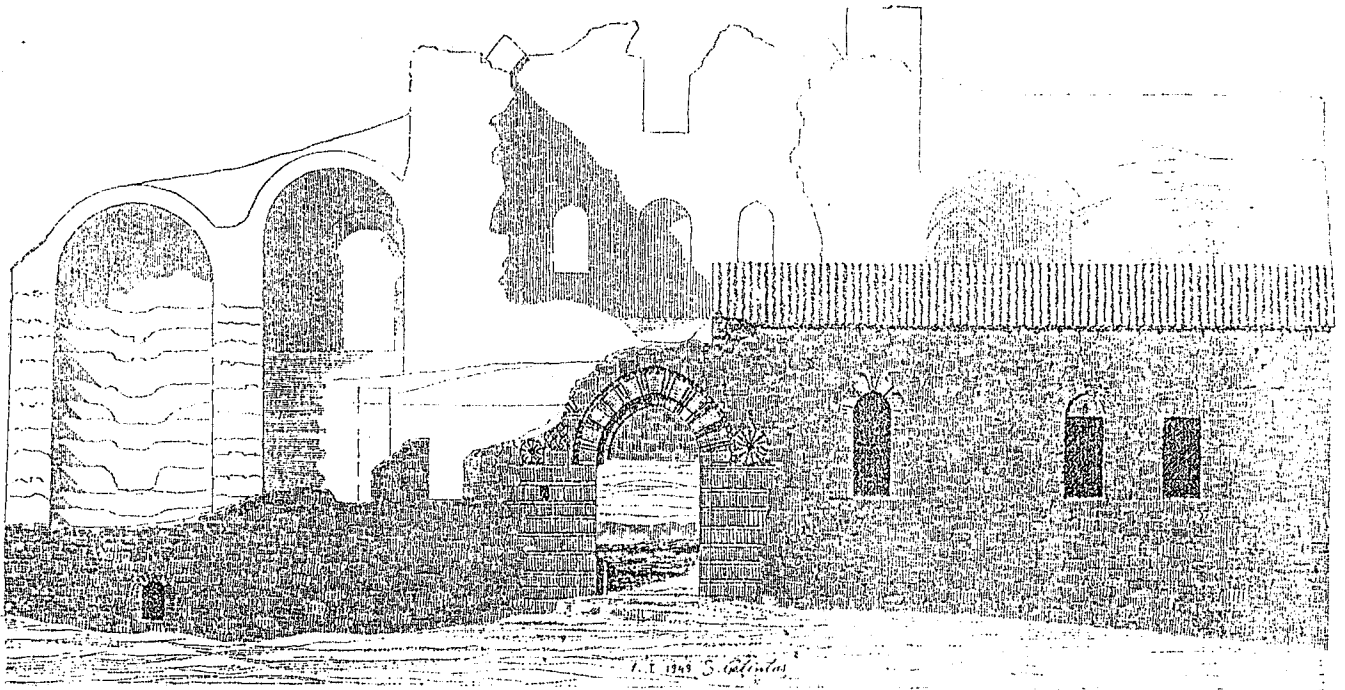
--- : ORJİNAL DUVAR KALINTILARI, --- : İZOPANAN YAPILMIŞ İZİ DUVARLAR
--- : MÖLLEZ YERİNTİLERİ, C : BAZIYIYATIN İZİ, B, VE YÜR
GÖZÜ, C : GÖRÜNMEYİŞ TONOL KALINTILARI

III — Haîriyatın evvelki kuşbağışığı görünüşü

Levha I

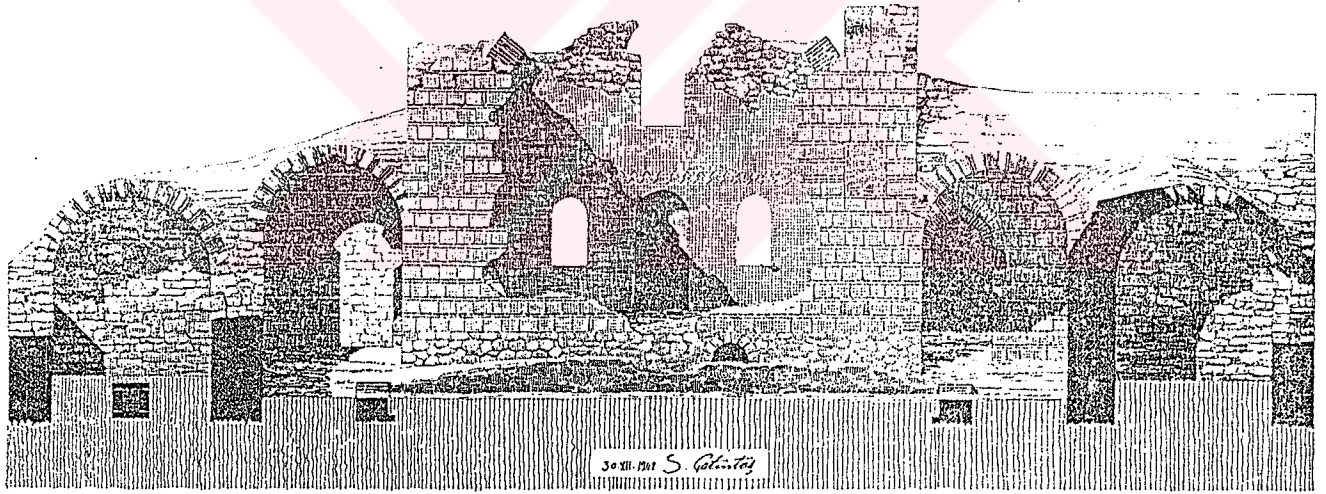
Kaynak : Çetintaş, Sedat. Yıldırım Dârüşşifâsı. Türk Mimarî Anıtları, Osmanlı Devri Bursa'da Hüdâvendigâr Murad ve Yıldırım Bayezid Binaları Eserinden Ayrı Basım. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1952.

MİMAR: S. ÇETİNTAŞ

BURSA: YILDIRIM DARUŞŞIFASI BUGÜNKÜ DURUM CEPHESİ

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 15 metre

BURSA: YILDIRIM DARUŞŞIFASI BUGÜNKÜ DURUM G.L.D. KESİTİ

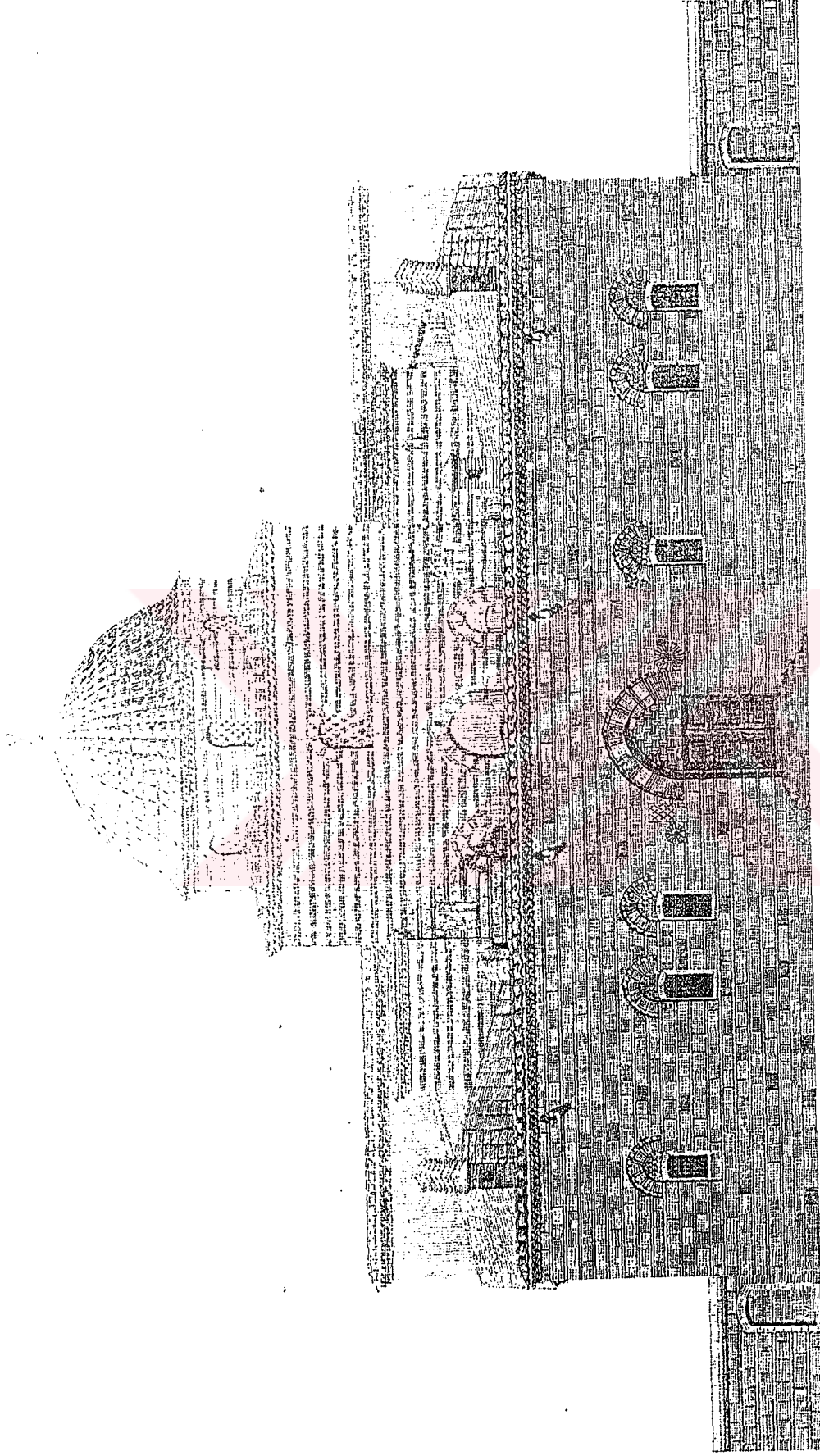
1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 15 metre

Levha II

Yıldırım darüşşifası, bugünkü harap halinden iki görünüşü

Kaynak : Çetintaş, Sedat. Yıldırım Dârüşşifâsı. Türk Mimari Anıtları, Osmanlı Devri Bursa'da Hüdâvendigâr Murad ve Yıldırım Bayezid Binaları Eserinden Ayrı Basım. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1952.

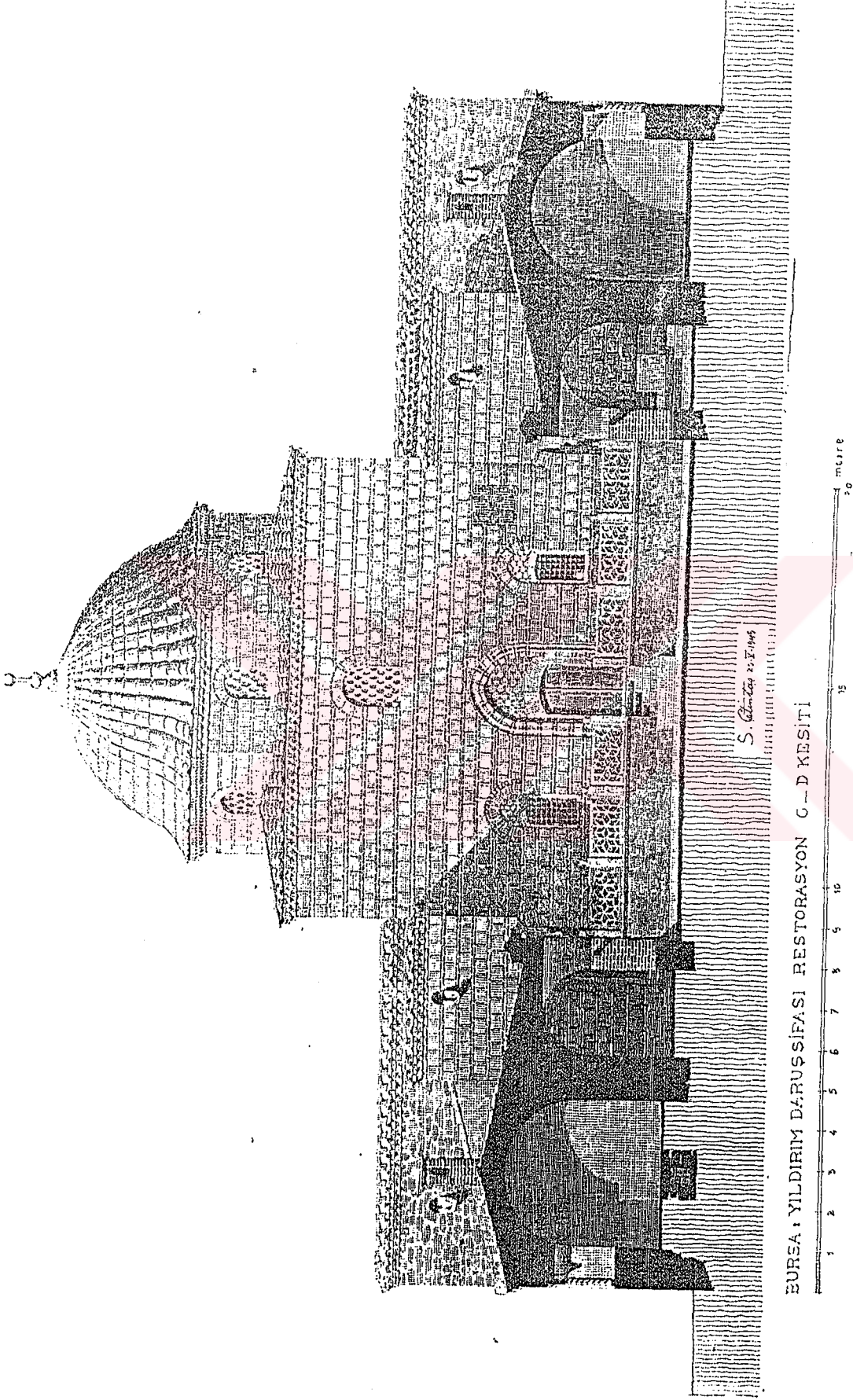

BURSA-YILDIRIM DARUŞŞIFASI RESTORASYON CEPHESİ MİKYESİ: 1/500
S. ÇETİNTAŞ II K. 1952

Levha III

Kaynak : Çetintaş, Sedat. Yıldırım Dârüşşifâsı. Türk Mimarî Anıtları, Osmanlı Devri Bursa'da Hüdâvendigâr Murad ve Yıldırım Bayezid Binaları Eserinden Ayrı Basım. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1952.

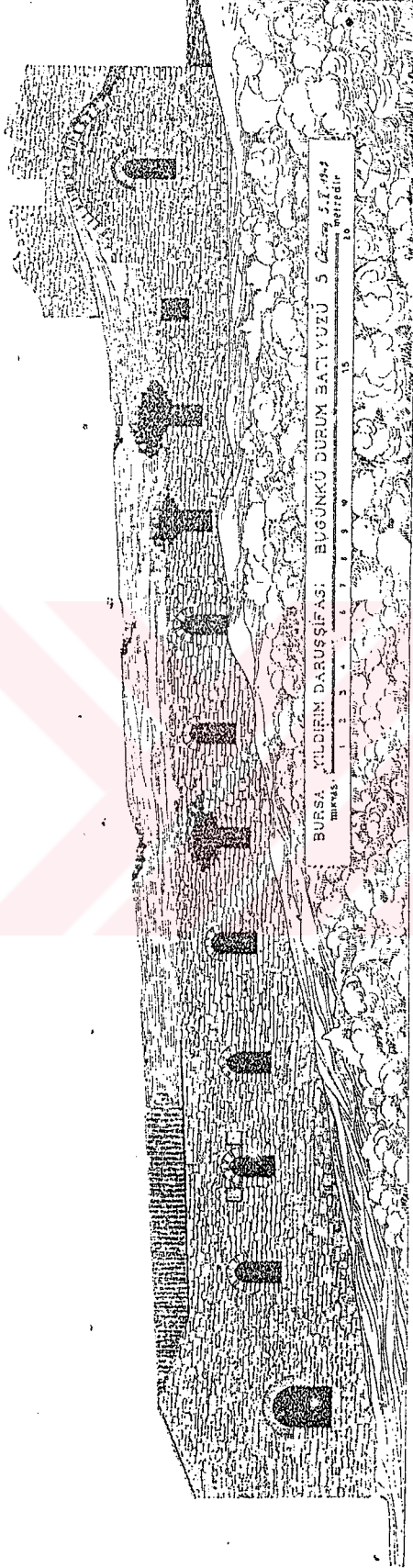

BURSA : YILDIRIM DARUŞŞİFASI RESTORASYON G-D KESİTİ

Levha IV

Kaynak : Çetintaş, Sedat. *Yıldırım Darüşşifası*. Türk Mimari Anıtları, Osmanlı Devri Bursa'da Hüdâvendigâr Murad ve Yıldırım Bayezid Binaları Eserinden Ayrı Basım. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1952.

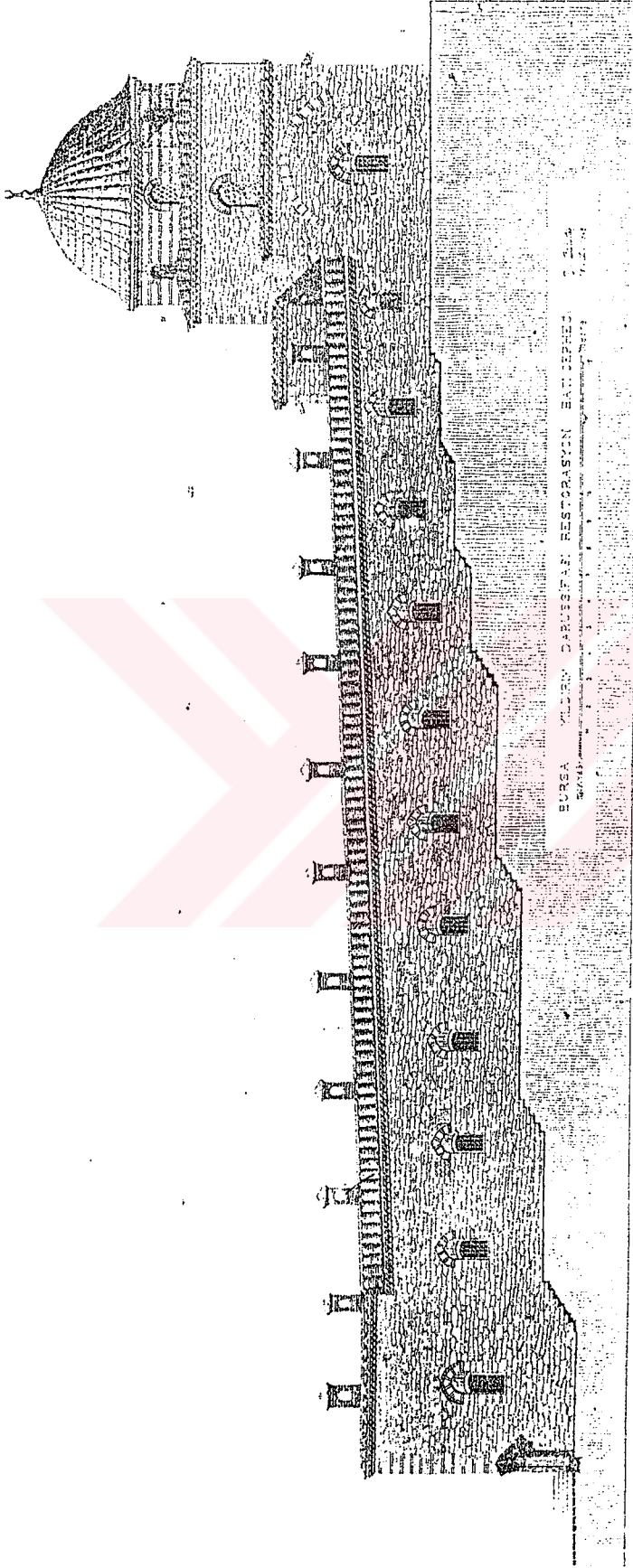

Levha V

Yıldırım darüşşifası, bugünkü durumda hatı yan cephesi

Kaynak : Çetintaş, Sedat. Yıldırım Dârüşşifası. Türk Mimarî Anıtları, Osmanlı Devri Bursa'da Hüdâvendigâr Murad ve Yıldırım Bayezid Binaları Eserinden Ayrı Basım. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1952.

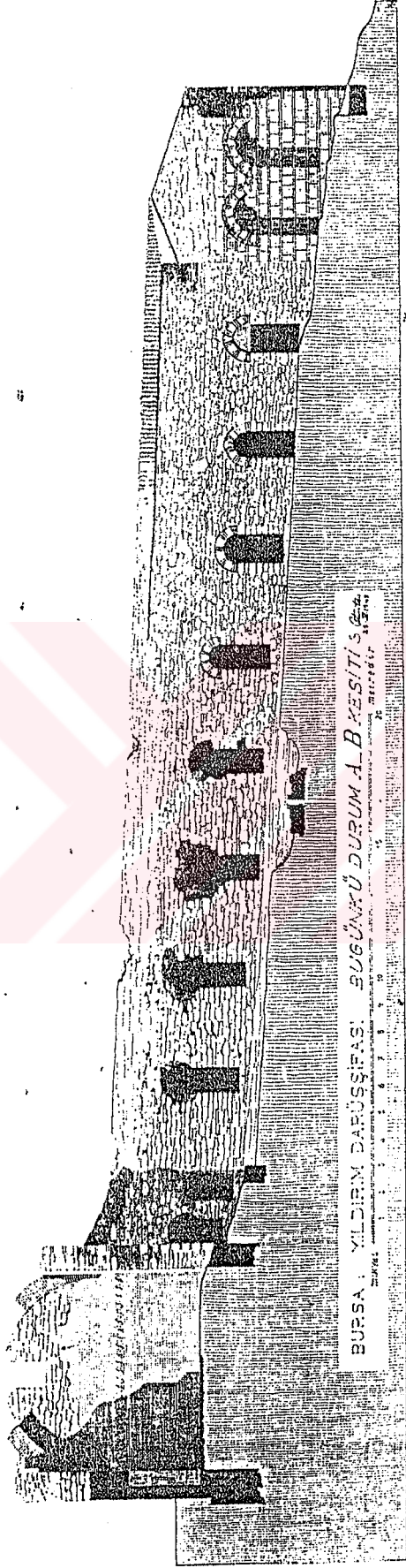

Levha VI

Yıldırım darüüşşifâsı, bozulmamış halindeki batı yan cephesi

Kaynak : Çetintaş, Sedat. *Yıldırım Dârüüşşifâsı*. Türk Mimari Anıtları, Osmanlı Devri Bursa'da Hüdâvendigâr Murad ve Yıldırım Bayezid Binaları Eserinden Ayrı Basım. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1952.

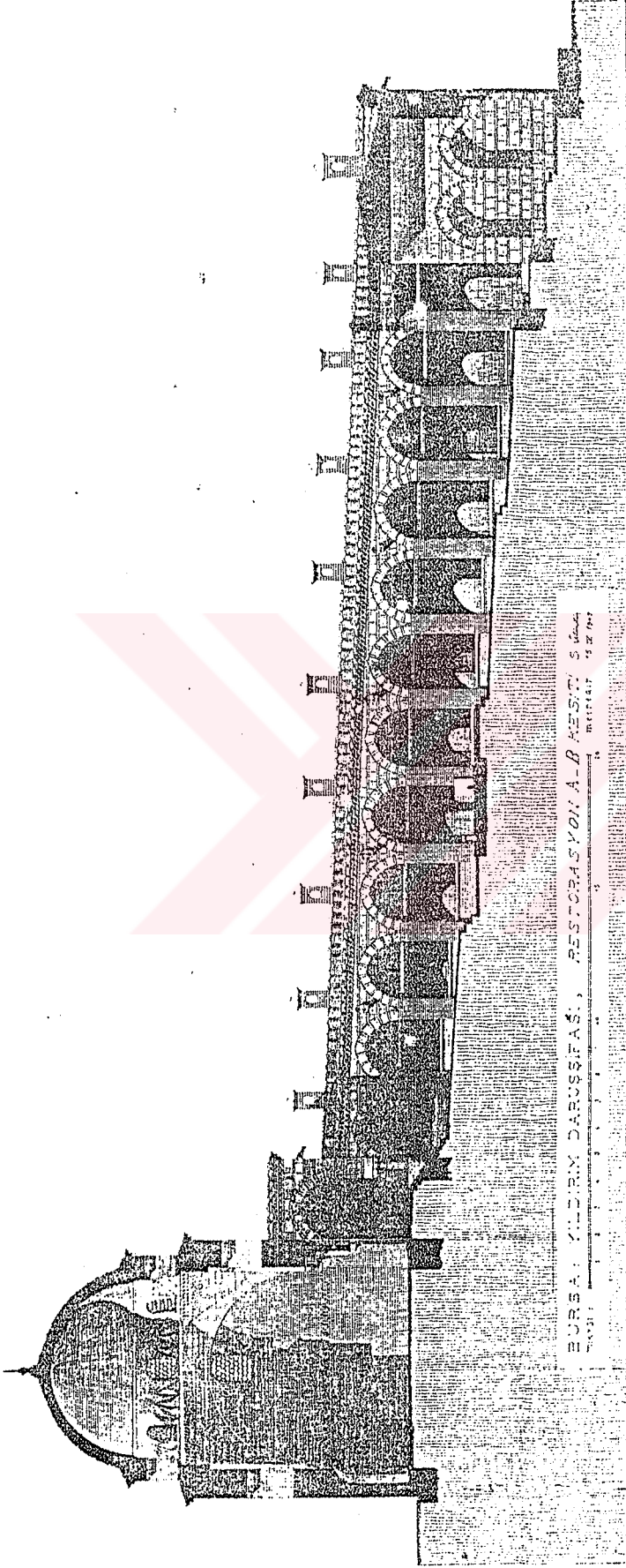

Levha VII

Yıldırım darüüşşifası, bugünkü durumunda A.B. kesiti

Kaynak : Çetintaş, Sedat. Yıldırım Dârüüşşifâsı. Türk Mimari Anıtları, Osmanlı Devri Bursa'da Hüdâvendigâr Murad ve Yıldırım Bayezid Binaları Eserinden Ayrı Basım. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1952.

Levha VIII

Yıldırım darüşşifası, bozulmamış halinde A-B kesiti

Kaynak : Çetintaş, Sedat. Yıldırım Darüşşifası. Türk Mimarî Anıtları, Osmanlı Devri Bursa'da Hüdâvendigâr Murad ve Yıldırım Bayezid Binaları Eserinden Ayrı Basım. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1952.